

ภูมิปัญญา

การคัดเลือกควายไทย

- ☆ ควายกับสังคมไทย
- ☆ การคัดเลือกควายไทย

กรมปศุสัตว์

กระทรวงเกษตรและสหกรณ์

ISBN : 978-974-682-350-0

ชื่อเรื่อง   ภูมิปัญญา การคัดเลือกควายไทย

กิตติ กุบแก้ว

ISBN 978-974-682-350-0

ข้อมูลทางบรรณานุกรมหอสมุดแห่งชาติ

กิตติ กุบแก้ว

ภูมิปัญญา การคัดเลือกควายไทย : กรมปศุสัตว์   116 หน้า

1.ควายกับสังคมไทย 2.การคัดเลือกควายไทย

พิมพ์ครั้งที่ 1   พ.ศ. 2553

จำนวน   500 เล่ม

จัดพิมพ์โดย   ศูนย์ปศุสัตว์อินทรีย์
                                 กองบำรุงพันธุ์สัตว์ กรมปศุสัตว์
                                 กระทรวงเกษตรและสหกรณ์

สงวนลิขสิทธิ์ตาม พ.ร.บ. ลิขสิทธิ์ พ.ศ. 2537

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด

ภูมิปัญญา การคัดเลือกควายไทย

กรมปศุสัตว์
กระทรวงเกษตรและสหกรณ์

คำนำ

“ควายไทย มรดกไทย” เป็นคำกล่าวที่ไม่เกินความเป็นจริงที่มีต่อวิถีชีวิตคนไทย และระบบเกษตรกรรมไทย ถึงแม้ปัจจุบันจำนวนควายจะลดลงอย่างต่อเนื่อง พร้อมๆ กับจิตสำนึกและความตระหนักถึงคุณค่าของควาย อย่างไรก็ตาม ท่ามกลางกระแสแห่งการเปลี่ยนแปลงที่ไม่อาจหยุดยั้งได้นี้ ก็ยังมีความหวังที่ควายไทยจะคงอยู่คู่กับคนไทย เพื่อรักษาพยานุชนะไทย ตัวที่ 4 คือ ค...ควาย เข้านา เอาไว้ให้ได้ชั่วลูกหลาน กรมปศุสัตว์เองในฐานะรับผิดชอบโดยตรง ดำเนินงานตามโครงการพระราชดำริเกี่ยวกับควายหลายโครงการ เช่น โครงการธนาคารโค-กระบือเพื่อเกษตรกร ตามพระราชดำริ โครงการพลิกฟื้นธนาคารควายไถนา และโรงเรียนนาสกรสิทธิ์ ซึ่งสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงมีพระราชดำริให้ตั้งขึ้น ที่จังหวัดสระแก้ว เพื่อเป็นโรงเรียนสอนคนให้รู้จักการใช้แรงงานควายในการประกอบอาชีพด้านการเกษตร นับว่าเป็นแห่งแรกของโลก ซึ่งโครงการพระราชดำริเหล่านี้ นับเป็นพระมหากรุณาอย่างสูงยิ่งต่อควายไทยและคนไทย ซึ่งมีพระราชประสงค์ที่จะชี้แนะให้คนไทยและสังคมไทย ได้ตระหนักและเห็นคุณค่าของควายไทย และเป็นพระราชวิสัยทัศน์อันยาวไกล ที่ต้องการอนุรักษ์พัฒนาควายไทย และภูมิปัญญาไทยเกี่ยวกับควายเอาไว้ให้คงอยู่คู่คนไทย

เอกสาร การสืบค้นภูมิปัญญาไทยในการคัดเลือกควายของภูมิปัญญาท้องถิ่นเล่มนี้ เป็นความตั้งใจที่จะตอบแทนบุญคุณควายไทย และปราชญ์ด้านควายไทย ซึ่งจากการสืบค้นข้อมูลที่ผ่านมา ยิ่งทำให้เข้าใจถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับควาย ในอดีตชัดเจนมากขึ้น แต่เดิมาควายนั้นมีความสำคัญต่อเกษตรกรไทยไม่ใช่ว่าในฐานะผู้รับใช้ที่ต่ำต้อย แต่ควายได้รับเกียรติในฐานะเพื่อนร่วมชีวิต ควาย คน และข้าว นับว่ามีความใกล้ชิดกันมาก องค์ความรู้ภูมิปัญญาที่เกี่ยวกับควายด้านต่างๆ ที่เกิดขึ้นและสืบทอดมาถึงปัจจุบัน เกิดจากประสบการณ์ตรงที่ได้จากการติดตามสังเกต ตรวจสอบคัดสรรโดยใช้เวลาเป็นเครื่องพิสูจน์มาตามลำดับ ในการดำเนินการครั้งนี้ได้แยกภูมิปัญญาการคัดเลือกควายออกเป็นหลายด้าน ตามวัตถุประสงค์ของการคัดเลือก ซึ่งพบว่า องค์ความรู้บางด้านเป็นความรู้ในวงกว้าง กล่าวคือเกษตรกรที่ค่อนข้างอายุมากในชุมชนที่ผ่านยุคควายรุ่งเรืองมา ส่วนใหญ่เคยได้รับรู้ แต่อาจหลงลืมไปบ้างและเมื่อมีผู้กล่าวถึงก็จะจดจำได้ เช่น องค์ความรู้ ในการคัดเลือกควายทำพันธุ์ การคัดเลือกควายใช้งาน เป็นต้น แต่บางองค์ความรู้ ค่อนข้างที่จะเป็นความลับ หรือเป็นความรู้เฉพาะกลุ่ม เช่น การดูลักษณะขวัญ การดูลักษณะกาลกิณี หรือการคัดเลือกลักษณะควายงาม เป็นต้น

หวังว่า เอกสารฉบับนี้จะเป็นประโยชน์ต่อผู้สนใจ และมีส่วนช่วยให้คนไทยได้ตระหนักและเห็นคุณค่าของควายไทยและภูมิปัญญาไทยเกี่ยวกับควายมากขึ้น ภายใต้ข้อจำกัดของเวลาและภูมิปัญญาของผู้เขียน ย่อมมีข้อผิดพลาดบกพร่องเกิดขึ้นได้ ซึ่งต้องขออภัยไว้แต่เพียงผู้เดียว และพร้อมที่จะปรับปรุงแก้ไขในโอกาสต่อไป และหากมีประโยชน์อยู่บ้าง ก็ขอยกคุณความดีนี้แก่ควายไทยและปราชญ์เรื่องควายทุกท่าน พร้อมให้เป็นความภูมิใจร่วมกันของคนไทยผู้รักควาย และรักความเป็นไทยทุกคน

สารบัญ

	หน้า
บทนำ	
บทที่ 1 บทนำ	1
1. เหตุผลและความจำเป็นในการศึกษา	1
2. วัตถุประสงค์ของการศึกษา	3
3. วิธีการศึกษา	3
4. ขอบเขตการศึกษา	5
5. ผลที่คาดว่าจะได้รับ	5
บทที่ 2 ควายกับสังคมไทย	6
1. ควายกับภาษา	6
2. คุณค่าควายต่อคนไทย	7
3. ควายที่เลี้ยงในประเทศไทย	17
บทที่ 3 การคัดเลือกควายโดยภูมิปัญญาท้องถิ่น	24
1. การคัดเลือกควายงามตามอุดมคติ (Ideal type)	24
2. การคัดเลือกควายเพื่อทำพันธุ์	41
3. การคัดเลือกควายงาน	49
4. การคัดเลือกควายโดยการดูขวัญ	53
5. การคัดเลือกควายโดยการดูลักษณะกาลกิณี	63
6. การคัดเลือกควายตามคำสอนโบราณ (คำโสภ หรือ โฉลกควาย)	67
7. การคัดเลือกซื้อควายตามภูมิปัญญาท้องถิ่น	71
บทที่ 4 วิเคราะห์ภูมิปัญญาท้องถิ่นการคัดเลือกควาย	74
1. การจัดกลุ่มภูมิปัญญาท้องถิ่นตามวัตถุประสงค์ของเกษตรกร	74
2. การจัดกลุ่มภูมิปัญญาท้องถิ่นตามหลักการปรับปรุงพันธุ์สัตว์	76
3. วิธีการและแนวทางการปรับปรุงพันธุ์ควายตามภูมิปัญญาท้องถิ่น	77

	หน้า
บทที่ 5 บทสรุปและข้อเสนอแนะ	83
1. ภูมิปัญญาการคัดเลือกควายเชิงอนุรักษ์ (Conservative)	83
2. ภูมิปัญญาการคัดเลือกควายเชิงเศรษฐกิจ (Economic)	83
3. ข้อเสนอแนะ	86
4. กิตติกรรมประกาศ	87
บรรณานุกรม	88
ภาคผนวก ก การเสวนา “การคัดเลือกควายพันธุ์ดีโดยภูมิปัญญาท้องถิ่น”	96
ภาคผนวก ข ภาพปราชญ์ชาวบ้านและเกษตรกรผู้เลี้ยงควายผู้ถ่ายทอด ภูมิปัญญาการคัดเลือกควายไทย	100
ภาคผนวก ค โคลงสี่สุภาพ “สัตว์ลักษณะ”	106

สารบัญตารางและภาพ

		หน้า
ตารางที่		
1	ชื่อ ตำแหน่งขวัญดีและคติความเชื่อ	54
2	ชื่อ ตำแหน่งขวัญไม่ดีและคติความเชื่อ	60
3	ลักษณะกาลกิณีและคติความเชื่อ	63
4	ผลการวิเคราะห์การจัดกลุ่มภูมิปัญญาท้องถิ่นตาม วัตถุประสงค์ของเกษตรกร	75
5	ผลการวิเคราะห์การจัดกลุ่มภูมิปัญญาท้องถิ่นตาม วัตถุประสงค์การปรับปรุงพันธุ์สัตว์	77
6	วิธีการและแนวทางปรับปรุงพันธุ์ควายตามภูมิปัญญาท้องถิ่นที่น่าสนใจ	79
แผนภาพที่		
1	กรอบแนวคิดในการศึกษา	4

บทที่ 1

บทนำ

1. เหตุผลและความจำเป็นในการศึกษา

กรมปศุสัตว์เริ่มดำเนินการวิจัยเพื่อพัฒนาและปรับปรุงพันธุ์ควาย ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2514 เป็นต้นมา ซึ่งนับเป็นปีแห่งการริเริ่มงานวิจัยและพัฒนาควายอย่างจริงจัง และต่อมาเกิดโครงการร่วมวิจัยและพัฒนาควายแห่งชาติขึ้น ในปี พ.ศ.2517 (จินตนา, 2548) ซึ่งในช่วงเวลาใกล้เคียงกันคือในปี พ.ศ. 2515 จำนวนควายในประเทศไทยมี 5.361 ล้านตัว ในขณะที่คนไทยมี 38.59 ล้านคน(เจริญ, 2526) เมื่อนำมาคิดเป็นอัตราส่วนจำนวนควายต่อคนไทย พบว่ามีอัตราส่วน 0.14 ตัวต่อคน สำหรับงานด้านการวิจัยและพัฒนาเกี่ยวกับควายนั้น ได้ดำเนินการมาอย่างต่อเนื่องตามลำดับ ส่วนใหญ่การวิจัยจะเน้นคัดเลือกและปรับปรุงพันธุ์ เชิงปริมาณ(Quantitative) ที่เน้นลักษณะเศรษฐกิจเป็นหลัก เช่น อัตราการเจริญเติบโต การเพิ่มน้ำหนัก การเพิ่มขนาด และประสิทธิภาพการแลกเนื้อ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม จากปีที่เริ่มต้นโครงการวิจัยควายอย่างจริงจัง นับถึงปัจจุบัน ปี พ.ศ. 2553 รวมแล้วเป็นเวลาถึง 39 ปี มีผลงานวิจัยและวิชาการเกี่ยวกับควายด้านต่างๆ จำนวนมาก แต่จำนวนควายในประเทศไทยกลับมีการเปลี่ยนแปลงในทิศทางตรงกันข้าม คือมีจำนวนลดลงเรื่อยๆ โดยในปี พ.ศ. 2552 เหลือเพียง 1.39 ล้านตัว (กรมปศุสัตว์, 2543) ส่วนจำนวนคนไทยในปีเดียวกัน จากประกาศของสำนักทะเบียนกลาง กรมการปกครอง ณ วันที่ 31 ธันวาคม 2552 เพิ่มขึ้นเป็น 63.52 ล้านคน (กรมการปกครอง, 2553) คิดเป็นอัตราส่วนควายต่อคนไทยลดลงเป็น 0.02 ตัวต่อคน ซึ่งนับว่าเป็นอัตราส่วนที่ต่ำมากเมื่อเทียบกับอดีตที่ผ่านมา และยังมีแนวโน้มที่อัตราส่วนนี้จะลดต่ำลงไปอีกในอนาคต

อย่างไรก็ตาม ปัญหาของควายไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะปริมาณที่ลดลงเท่านั้น แต่ยังรวมถึงการที่ควายส่วนใหญ่ในประเทศไทยมีโครงสร้างเล็กลง ส่งผลให้น้ำหนักเมื่อโตเต็มที่ต่ำลงกว่าในอดีตด้วย ซึ่งเดิมควายไทยนั้นเคยได้ชื่อว่าเป็นควายปลักที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในโลก คือเคยพบว่ามีน้ำหนักถึงหนึ่งตัน เรียกว่าควายตัน นอกจากนี้ ควายที่มีลักษณะดีที่เรียกว่า “ควายงามตามตำรา” ตามบทกลอนที่ว่า “ควายสยามงามระบือคนลือเลื่อง มีความเชื่องเลี้ยงง่ายแถมไม่แปรผัน ทำยืนเยื้องเหยาะเหมาะสมกัน คอสั้นต้นหนายก ออกท้องกลมๆ” กันนั้นวันจะมีน้อยและหายาก ส่วนคนเลี้ยงควายที่มีความรู้ความเข้าใจและให้ความสำคัญกับการอนุรักษ์ควายที่มีลักษณะตามตำรานั้น ก็เหลืออยู่เฉพาะบางกลุ่มเท่านั้น และเป็นเกษตรกรรายย่อยเกือบทั้งหมด โดยกระจายอยู่ตามชนบทในภูมิภาคต่างๆ ของประเทศ คนเลี้ยงควายงามและควายงามที่เข้าตามตำรานั้น จะพบเห็นก็ต่อเมื่อมีงานประกวดสัตว์ในเวทีสำคัญๆ ที่จัดให้มีการประกวดควายงาม เช่น งานประจำปีของจังหวัดต่างๆ ที่จัดให้มีการประกวดสัตว์ หรืองานระดับชาติ เช่น งานประเพณีวิ่งควายจังหวัดชลบุรี ซึ่งจะจัดเป็นเทศกาลประจำปีในช่วงวันออกพรรษาของทุกๆ ปี งานวันเกษตรภาคอีสาน ที่จังหวัดขอนแก่น จัดช่วงปลายเดือนมกราคม-ต้นเดือนกุมภาพันธ์ และ

งานกระบือ(ควาย)และ โคเนื้อแห่งชาติ จัดโดยกรมปศุสัตว์ ประมาณต้นเดือนมีนาคม ของทุกปี เป็นต้น ซึ่งจากการที่มีส่วนร่วมในกิจกรรมการจัดประกวดควายทั้งระดับภูมิภาคและระดับประเทศมาโดยตลอด ได้ประจักษ์โดยสายตาวาควายของเกษตรกรที่น่าเข้ามาประกวดนั้น เมื่อเปรียบเทียบกับควายของทางราชการ ไม่ว่าจะเป็นของกรมปศุสัตว์ หรือหน่วยงานอื่นๆ ในช่วงอายุที่ใกล้เคียงกัน ส่วนใหญ่จะมีขนาดโครงสร้างใหญ่กว่าควายของทางราชการมาก ซึ่งสอดคล้องกับข้อมูลน้ำหนักควายที่เข้าประกวดในงานกระบือแห่งชาติ ปี 2548 (ต่อมาภายหลังได้มีการจัดงานโคเนื้อร่วมกัน จึงใช้ชื่อว่างานกระบือและโคเนื้อแห่งชาติ) พบว่าน้ำหนักควายรุ่นเพศผู้ อายุ 2-3 ปี พ่อพันธุ์อายุ 4-6 ปี และแม่พันธุ์อายุ 3-5 ปี มีน้ำหนักเฉลี่ย 621 ,760 และ 526 กิโลกรัม ตามลำดับ ซึ่งมีขนาดใหญ่กว่าควายของศูนย์วิจัยและบำรุงพันธุ์สัตว์สุรินทร์ที่มีอายุอยู่ในช่วงเดียวกัน (จินตนา, 2548)

จากข้อมูลดังกล่าวข้างต้น ถือว่านับเป็นความโชคดีของประเทศไทย ที่มีเกษตรกรผู้เลี้ยงควายส่วนหนึ่ง ยังเห็นความสำคัญและได้สืบทอดและมรดกความรู้หรือเรียกว่าภูมิปัญญาในการคัดเลือกควายด้วยการดูลักษณะการแสดงออกภายนอก(Phenotype)ซึ่งเป็นลักษณะเชิงคุณภาพ (Qualitative) มาอย่างต่อเนื่อง ซึ่งองค์ความรู้ และทักษะนี้ย่อมเกิดจากการสั่งสมประสบการณ์ และผ่านกระบวนการเลือกสรร เรียนรู้ ปรุ้งแต่งและถ่ายทอดสืบทอดกันมายาวนาน จึงนับเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่น หรือภูมิปัญญาไทยตามคำจำกัดความของสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ และถือว่าเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นแขนงหนึ่งที่มีคุณค่ายิ่ง ทำให้ประเทศไทยเรายังสามารถอนุรักษ์ควายที่มีโครงสร้างใหญ่ น้ำหนักมาก พร้อมทั้งมีความงามตามตำราหรือตามอุดมทัศน์ไว้ได้ ถึงแม้จะมีจำนวนน้อยกว่าในอดีตมากก็ตาม จึงถือว่าเป็นภูมิปัญญาที่จะต้องอนุรักษ์ ไม่น้อยกว่าภูมิปัญญาไทย ที่เกี่ยวข้องกับควายด้านอื่นๆ เช่น ภูมิปัญญาการใช้สมุนไพรในการบำรุงหรือรักษาควาย ภูมิปัญญาการฝึกควายเพื่อใช้งานตามวัตถุประสงค์ต่างๆ เป็นต้น อย่างไรก็ตามภูมิปัญญาด้านนี้ส่วนมากมักเป็นความรู้เฉพาะตัวบุคคลส่วนใหญ่จะถูกถ่ายทอดผ่านบุตร หลานหรือเครือญาติใกล้ชิด ที่สนใจรับการถ่ายทอดเท่านั้น โดยรูปแบบหรือวิธีการต่างๆ เช่น การบอกเล่า การทำให้ดู หรือการปฏิบัติจริง ผู้เรียนจะใช้วิธีการจดจำ และฝึกทักษะด้วยการลองผิดลองถูก ส่วนมากจึงมักไม่มีการบันทึกองค์ความรู้นี้ไว้เป็นลายลักษณ์อักษร เมื่อเจ้าของภูมิปัญญาเสียชีวิตลง องค์ความรู้เหล่านี้ก็มักจะสูญหายไปกับเจ้าของโดยปริยาย ยกตัวอย่างเช่น นายโสม สีแดน เกษตรกรผู้เลี้ยงควายบ้านโนนสว่าง-โนนอุดม ตำบลนาหว้า อำเภอภูเวียง จังหวัดขอนแก่น ซึ่งเป็นทั้งผู้เลี้ยงควายและทำหน้าที่เป็นนายฮ้อย(พ่อค้าควาย)ประจำหมู่บ้านอนุรักษ์และพัฒนาควายไทยแห่งนี้ นับว่าเป็นผู้ที่มั่งคั่งความรู้ดีมากในการคัดเลือกและดูลักษณะควายงามตามตำราการดูขวัญ และลักษณะที่เป็นกาลีหรือกาลกิณี (ลักษณะที่เป็นอัปมงคล หรือเป็นลักษณะต้องห้าม คือ ห้ามเลี้ยง ห้ามซื้อ ห้ามขาย) ของควาย กรมปศุสัตว์เคยเชิญให้ท่านร่วมเป็นกรรมการตัดสินการประกวดควาย ทั้งในงานกระบือแห่งชาติ เมื่อครั้งจัดที่จังหวัดสุรินทร์ และการประกวดควายในงานวันเกษตรภาคอีสานหลายครั้ง ซึ่งต่อมาเมื่อ นายโสม สีแดน เสียชีวิต ปรากฏว่าองค์ความรู้หรือภูมิปัญญาการคัดเลือกควายได้ตายไปพร้อมๆ กัน เพราะลูกหลานไม่ได้สนใจที่จะศึกษาเรียนรู้ ซึ่งเป็นเรื่องที่น่าเสียดายอย่างยิ่ง เป็นต้น

ดังนั้น องค์ความรู้หรือภูมิปัญญาการคัดเลือกควายไทย จึงถือว่าเป็นภูมิปัญญาที่มีคุณค่ามาก

ไม่แพ้ศาสตร์การดูโหงวเฮ้งหรือฮวงจุ้ยของคนในสมัยปัจจุบัน ซึ่งถ้าหากใช้กระบวนการรวบรวม วิเคราะห์ และสังเคราะห์ข้อมูลอย่างเป็นระบบ ก็จะได้องค์ความรู้สำคัญขึ้นมาอีกแขนงหนึ่ง และอาจนำเอาองค์ความรู้ที่ได้รับมาประยุกต์เข้ากับวิทยาการด้านการปรับปรุงพันธุ์ที่ใช้อยู่ในปัจจุบัน ช่วยให้การกำหนดทิศทางและนโยบายในการคัดเลือกพันธุ์ควายมีความถูกต้อง สอดคล้องกับบริบททางสังคม วัฒนธรรม และความเชื่อของเกษตรกรในแต่ละพื้นที่ ซึ่งจะช่วยให้การปรับปรุงพันธุ์ควายมีความเหมาะสม และตรงกับความต้องการของเกษตรกรผู้ใช้เทคโนโลยีมากขึ้น พร้อมทั้งอาจมีข้อเสนอแนะหรือแนวทางใหม่ในการส่งเสริมและพัฒนาการเลี้ยงควายของประเทศ นอกจากนี้ การรวบรวมและบันทึกองค์ความรู้ของเกษตรกรผู้เลี้ยงควายไว้ด้วยความเคารพ ก็จะเป็นฐานข้อมูลที่สำคัญ ซึ่งคนรุ่นหลังสามารถใช้ในการอ้างอิงสืบค้น เพื่อการศึกษา พัฒนา และสืบทอดภูมิปัญญาของบรรพบุรุษต่อไป

2. วัตถุประสงค์ของการศึกษา

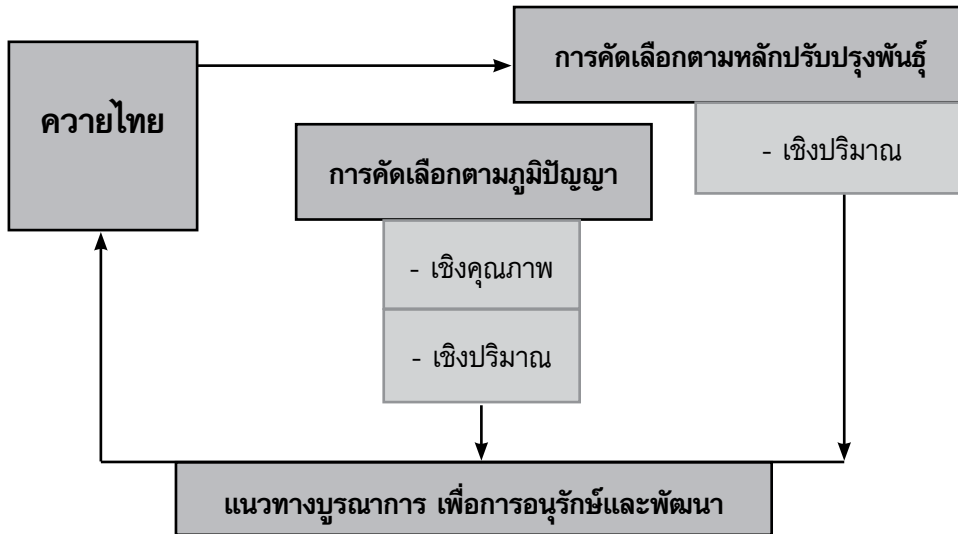
2.1 เพื่อสืบค้น รวบรวมและบันทึกภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับการคัดเลือกควายตามวัตถุประสงค์ต่างๆ จากเกษตรกร ปรชาญชาวบ้าน ผู้รู้และนักวิชาการที่เกี่ยวข้องกับควายไทย เป็นการอนุรักษ์และเก็บเป็นฐานข้อมูลอ้างอิง ที่จะช่วยให้คนรุ่นหลังได้ศึกษาค้นคว้าต่อเนื่อง ไม่เกิดการสูญหาย

2.2 เพื่อหาแนวทางหรือข้อเสนอแนะในการประยุกต์องค์ความรู้การคัดเลือกควายโดยภูมิปัญญาท้องถิ่น กับการคัดเลือกตามหลักปรับปรุงพันธุ์สัตว์ ซึ่งอาจสนับสนุนให้การปรับปรุงและคัดเลือกพันธุ์ควาย มีความเหมาะสมสอดคล้องกับความต้องการของเกษตรกรผู้เลี้ยงควายมากที่สุด

3. วิธีการศึกษา

3.1 กรอบแนวความคิดที่ใช้ในการดำเนินการศึกษา (Conceptual framework)

การดำเนินการรวบรวมองค์ความรู้ เรื่อง “การคัดเลือกควายด้วยภูมิปัญญาท้องถิ่น” เป็นการศึกษารวบรวมข้อมูลเชิงนามธรรมที่เป็นพฤติกรรม ความเชื่อ ค่านิยมของคน จึงใช้กระบวนการวิจัยเชิงคุณภาพ(Qualitative research) มาประยุกต์ใช้ในการดำเนินการ โดยมีแนวคิดว่าองค์ความรู้ด้านนี้มีอยู่ในตัวเกษตรกรเป็นความรู้เฉพาะตัว(Tacit knowledge) ส่วนหนึ่งอยู่ในวิถีชีวิตเกษตรกรผู้เลี้ยงควาย และมีอยู่แล้วเป็นเอกสารทั้งข้อมูลที่เป็นปฐมภูมิและข้อมูลทฤษฎีภูมิ ซึ่งสามารถสืบค้นได้ หลังจากนั้น จึงนำข้อมูลมาวิเคราะห์ สังเคราะห์ เพื่อเป็นแนวทางให้นักวิจัยและนักวิชาการด้านพัฒนา และปรับปรุงพันธุ์ควาย ได้นำหลักการคัดเลือกโดยภูมิปัญญาท้องถิ่นบูรณาการเข้ากับหลักวิชาการปรับปรุงพันธุ์ เพื่อสร้างประโยชน์ทางมูลค่าและคุณค่าให้กับควาย และเกษตรกรผู้เลี้ยงควายต่อไป ดังแผนภาพที่ 1

3.2 กระบวนการและขั้นตอนการเก็บรวบรวมข้อมูล

3.2.1 การวางแผน ประกอบด้วยกำหนดตัวอย่างและกลุ่มตัวอย่าง ที่จะทำการศึกษา เพื่อให้เหมาะสมกับวิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล กำหนดแผนในการปฏิบัติงาน ในการเก็บรวบรวมข้อมูล การวิเคราะห์ข้อมูล และการเขียนรายงานผลการดำเนินการ โดยจัดทำเป็นตารางกำหนดแผนการปฏิบัติงานที่ชัดเจน

3.2.2 การเก็บรวบรวมข้อมูล ใช้วิธีการรวบรวมข้อมูลที่เป็นองค์ความรู้และภูมิปัญญา เกี่ยวกับการคัดเลือกควายจากหลายๆ แหล่ง ได้แก่

1) การสัมภาษณ์รายบุคคล ทำการสัมภาษณ์ ร่วมกับการสังเกต การบันทึกภาพ เกษตรกรภูมิปัญญาที่เป็นผู้เลี้ยงควายทั่วไป ผู้เลี้ยงควายงามเพื่อประกวด ผู้เลี้ยงควายเพื่อใช้งาน ผู้เลี้ยงควายเพื่อการแสดง รวมถึงปราชญ์การคัดเลือกควายในพื้นที่ต่างๆ ของประเทศที่เลิกเลี้ยงควายไปแล้ว โดยกลุ่มพัฒนาเทคโนโลยีการปศุสัตว์ สำนักงานปศุสัตว์จังหวัด ศูนย์วิจัยและถ่ายทอดเทคโนโลยี สถานีวิจัยและทดสอบพันธุ์สัตว์ เป็นผู้ช่วยดำเนินการ และผู้เขียนเป็นผู้ดำเนินการเอง

2) การสัมภาษณ์เกษตรกรเป็นรายกลุ่ม จากเวทีการแสดงวิถีชีวิตของกลุ่มอนุรักษ์และพัฒนาควายไทย 4 ภาค ในงานกระบือและโคเนื้อแห่งชาติ ครั้งที่ 16 ระหว่างวันที่ 4-7 มีนาคม พ.ศ. 2553 ณ ศูนย์วิจัยและบำรุงพันธุ์สัตว์นครราชสีมา อำเภอบางขาม จังหวัดนครราชสีมา

3) การรวบรวมข้อมูลจากเวทีเสวนาวิชาการ เรื่อง การคัดเลือกควายพันธุ์ดีโดยภูมิปัญญาท้องถิ่น ในงานกระบือและโคเนื้อแห่งชาติ ปี พ.ศ. 2553 ในวันที่ 6 มีนาคม พ.ศ. 2553 ณ ศูนย์วิจัยและบำรุงพันธุ์สัตว์นครราชสีมา อำเภอบางขาม จังหวัดนครราชสีมา

4) การสำรวจและรวบรวมข้อมูลจากเอกสาร หนังสือ วารสาร รวมทั้งข้อมูลที่ได้จากการสืบค้นทางอินเทอร์เน็ต เป็นต้น

3.3 การตรวจสอบและวิเคราะห์ข้อมูล ทำการตรวจสอบความถูกต้อง ความสมบูรณ์ของข้อมูล ทำการจัดหมวดหมู่ของข้อมูลให้เป็นระบบ และทำการวิเคราะห์ข้อมูล

3.4 การเขียนรายงานผลการศึกษา นำข้อมูลที่ได้รับมาเขียนเป็นรายงานผลงานทางวิชาการ และให้ผู้รู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาควายไทย ตรวจสอบให้คำแนะนำ ปรับปรุงแก้ไข

3.5 การเผยแพร่ผลงาน โดยจัดทำเอกสารเป็นรูปเล่ม

4. ขอบเขตของการศึกษา

กำหนดขอบเขตการศึกษาไว้เฉพาะในประเด็นคุณค่าของควายต่อสังคมไทย พันธุ์ควายที่เลี้ยงในประเทศไทย และในประเด็นสำคัญคือการคัดเลือกควายโดยภูมิปัญญาท้องถิ่น กำหนดขอบเขตไว้ 7 ด้าน คือ 1) ภูมิปัญญาการคัดเลือกควายงามตามอุดมคติหรืออุดมทัศน์ควายไทยในสายตาปราชญ์ชาวบ้าน 2) ภูมิปัญญาการคัดเลือกควายทำพันธุ์ (พ่อ แม่พันธุ์) 3) ภูมิปัญญาการคัดเลือกควายใช้งาน 4) ภูมิปัญญาการคัดเลือกควายโดยการดูขวัญ 5) ภูมิปัญญาการคัดเลือกควายโดยการดูลักษณะที่เป็น กาลกิณีหรือลักษณะอัปมงคล 6) ภูมิปัญญาการคัดเลือกควายตามคำสอนที่เป็นโสภ หรือ โฉลกควาย และ 7) ภูมิปัญญาการคัดเลือกซื้อควาย

5. ระยะเวลาการศึกษา กุมภาพันธ์ ถึง มิถุนายน พ.ศ. 2553

6. ผลที่คาดว่าจะได้รับ

6.1 ต้องค้ความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านการคัดเลือกควาย ตามวัตถุประสงค์ต่างๆ และนำองค์ความรู้ที่ได้รับมาประยุกต์เข้ากับวิทยาการด้านการปรับปรุงพันธุ์ที่ใช้อยู่ในปัจจุบัน ช่วยให้การกำหนดทิศทางการนโยบายในการคัดเลือกพันธุ์ควายมีความถูกต้อง และสอดคล้องกับบริบททางสังคม วัฒนธรรม และความเชื่อของเกษตรกรในแต่ละพื้นที่มากยิ่งขึ้น

6.2 ต้องค้ความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่ทรงคุณค่าแขนงหนึ่ง ที่ทำการบันทึกไว้เป็นฐานข้อมูล เพื่อใช้เป็นเอกสารอ้างอิงในการศึกษาค้นคว้า และสืบทอดสู่คนรุ่นหลัง ไม่เกิดการสูญหาย

6.3 ได้ข้อเสนอแนะหรือแนวทางในการวิจัย เพื่อปรับปรุงพันธุ์ควายในประเด็นใหม่ๆ รวมทั้งข้อเสนอแนะในการส่งเสริมพัฒนาการเลี้ยงควายของประเทศ ซึ่งจะทำให้การเลี้ยงควายเกิดความยั่งยืนต่อไป

บทที่ 2

ควายกับสังคมไทย

1. ควายกับภาษา

ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2525 ระบุคำที่มีความหมาย หรือคำแปลว่า ควาย เหมือนกัน แต่มีที่ใช้แตกต่างกันหลายคำ ได้แก่

กระบือ เป็นคำนาม (น.) แปลว่า ควาย ภาษามลายู ประเทศมาเลเซีย ใช้ว่า เกรเบา(เกร-เบา) ส่วนเขมรเรียก กรบิ(กระ-บิ)

ควาย คำนาม (น.) แปลว่า ชื่อสัตว์เคี้ยวเอื้องชนิด Bubalus bubalis ในวงศ์ Bovidae เป็นสัตว์กีบคู่ รูปร่างใหญ่ สีดำหรือสีเทา เขาโค้งยาว ที่ใต้คางและหน้าอกมีขนขาวเป็นรูปง่าม ส่วนภาษาปาก (ปาก) โดยปริยาย มักหมายความว่า คนโง่ คนเชื่อง หรือคนตัวใหญ่แต่ไม่ฉลาด

กาสร เป็นภาษา สันสกฤต(ส.) ใช้เป็นคำนาม(น.) แปลว่า ควาย แต่มีใช้เฉพาะในหนังสือ(แบบ) ไม่ใช่คำพูดทั่วไป

มหิงส์ คำนาม(น.) แปลว่าควาย

มทิส เป็นคำสันสกฤต(ส.) แปลว่าควาย

มทิส หรือ มทิส หรือ มทิส เป็นคำบาลี(ป.) แปลว่าควาย

คำอื่นๆ ที่เกี่ยวกับควาย

มาทิส เป็นคำสันสกฤต(ส.) ส่วนคำบาลี(ป.) ใช้ว่า **มาทิส** เป็นคำคุณศัพท์หรือกริยาวิเศษณ์(ว.) ซึ่งแปลว่า เกี่ยวกับควาย หรือเนื่องจากควาย

เห็นได้ว่าคำที่มีความหมายว่า ควาย หรือความหมายที่เกี่ยวข้องกับควาย มีหลายคำ ทั้งคำไทย และบาลี-สันสกฤต แต่ที่เห็นใช้บ่อยที่สุดก็คือ คำว่า “ควาย” หรือ “กระบือ” ซึ่งเรื่องนี้ คนไทยทุกคนได้เรียนพยานุชนะไทย ตั้งแต่ ก..ไ้ ถึง ฮ..นกฮูก ด้วยการฟัง แล้วฝึกพูด ฝึกเขียน อ่านและท่องจำ นักปราชญ์ท่านได้คิดวิธีเพื่อช่วยในการจดจำอย่างชาญฉลาด โดยการประพันธ์คำอ่านให้คล้องจอง ด้วยการนำพืช นำสัตว์ บุคคล รวมถึงวัตถุสิ่งของต่างๆ ที่อยู่ใกล้ตัวมาประกอบ เพื่อให้สามารถจำง่ายขึ้นใจ เริ่มจาก ก..เอ๋ย กอ ไ้ ข..ไซในเล่า ข..ขวด ของเรา ค..ควาย เข้านา เรื่อยไปถึง ฮ. นก ฮูก ตาโต ปัจจุบันพยานุชนะหลายตัวยังคงมีอยู่ ในขณะที่บางตัวไม่นิยมใช้ในการเขียน และหายไปจากแป้นพิมพ์ของเครื่องพิมพ์แล้ว ยกตัวอย่าง เช่น ข..ขวด ของเรา และ ค..คน ซึ่งขัง เป็นต้น ซึ่งไม่แน่ว่าอนาคตพยานุชนะ ค..ควาย เข้านา อาจหายไปอีกตัว เพราะควายและคนเลี้ยงควายลดลงเรื่อยๆ คนทั่วไปก็ให้ความสำคัญกับควายลดลงเช่นกัน เด็กเยาวชนในชุมชนเมืองไม่รู้จักควาย หรือแม้แต่แถบชนบทบาง

หมู่บ้าน เด็กก็ไม่เคยเห็นควาย เนื่องจากได้หมดไปจากหมู่บ้านก่อนที่จะลืมหามาดูโลกเมื่อหลายปีก่อนด้วยซ้ำ ค..ควาย เข้านา จึงอาจกลายเป็น ค..คอมพิวเตอร์ ตามคำกล่าวของ ศ.ดร.จรัญ จันทลักขณา แทน แปลกแต่จริงสำหรับคนไทย ก็คือ ตอนเป็นเด็กถูกสอนให้ท่องและจดจำ ค..ควาย เข้านา แต่พอโตขึ้นมาหน่อยกลับถูกสอนว่าเวลาเขียนคำว่าควาย ให้ใช้ กระบือ แทน นับว่าเป็นคำสุภาพกว่า อย่างไรก็ตาม จากศิลาจารึกวัดบางสนุก (จ.แพร่) หลักที่ 107 (พ.ศ. 1882) ..เจ้าเมืองตรอกสลอบ ขวน ลูกขุนมูลนายไพร่ไทย พิมพ์รูปพระด้วยเหยือกดินเพื่อเป็นพุทธรูปฯ...ปลูกศาลาด้วยแล จึงแต่งหากระยาทาน...คนครอกหนึ่งให้ดูพระ ช้างตัวหนึ่ง ม้าตัวหนึ่ง ควายตัวหนึ่ง และในเรื่องเดียวกันนี้ ยังปรากฏในศิลาจารึกกฎหมายลักษณะโจร หลักที่ 38 (พุทธศตวรรษที่ 19-20) กล่าวว่า...มาตราหนึ่งโสด ในบ้านของคนกล่าวนี้แล และมีโจรลักวัวมอ ปอพัน...มาตราหนึ่งโสด ผิดผู้ใดจักมีการกระทำ และจะฆ่าวัวควาย ไม่ให้เอาวัวควายนั้น อันจักฆ่ามัน ชี้ให้กันเห็นทั้งหลาย(เรื่องศักดิ์, 2549) จึงเชื่อได้ว่าภาษาพูดและภาษาเขียนดั้งเดิมขอบรรพบุรุษที่ใช้เรียกสัตว์ชนิดนี้คือ “ควาย” สอดคล้องกับพจนานุกรมฯ ไม่ว่าจะเป็นคำว่า กาสกร มหิงส์ หรือ กระบือ ก็แปลว่า ควาย จึงขอเชิญชวนคนรักควายทั้งหลาย หันมาใช้คำไทยแท้ดั้งเดิม ในการพูด และเขียนว่า “ควาย” อย่างเต็มปากเต็มคำ ไม่ต้องอายใคร และไม่ต้องกลัวใครจะหัวเราะเยาะ ส่วนคำว่า กระบือ นั้น ศ.ดร.จรัญ จันทลักขณา(2527) กล่าวว่า น่าจะเลียนมาจากภาษาเขมร ซึ่งออกเสียงว่า กรบิ (กระ-บิ) และคนพื้นเมืองแถบจังหวัดสุรินทร์ส่วนใหญ่ ก็ออกเสียงว่า กรไบ(กระ-ไบ) อย่างไรก็ตามหากเห็นว่า ควาย เป็นคำไม่สุภาพ หรือด้วยเกรงจะเกิดอุบัติเหตุทางภาษาจากการสะกดคำตลกสะระอา(-) ไป หรืออ่านคำควบกล้ำไม่ได้ ก็ให้ใช้คำว่า “ควายไทย” แทน ซึ่งจะเหมาะสม แสดงถึงความเป็นชาติ และเกิดความภาคภูมิใจในความเป็นไทย และใคร่ขอรับรองว่าไม่ควรจะดูถูกควาย ว่าเป็นสัตว์โง่ หรือ เชื้อ ตามภาษาพูด (ปาก) ที่กล่าวถึงข้างต้น เพราะควายไม่ได้เป็นอย่างที่คนทั่วไปเข้าใจ แต่ควายเป็นสัตว์ฉลาด สามารถฝึกสอนได้ มีความซื่อสัตย์ และมีบุญคุณต่อคนไทยมาโดยตลอด ซึ่งควรได้รับการยกย่องและกล่าวถึงในแง่มุมที่ดีกว่านี้ด้วยซ้ำไป

2. คุณค่าควายต่อคนไทย

“ควาย” เป็นสัตว์ที่มีความผูกพันกับมนุษย์มาแต่สมัยดึกดำบรรพ์ จากหลักฐานภาพเขียนก่อนยุคประวัติศาสตร์ของมนุษย์โบราณ ปรากฏภาพควาย ภาพวัว ภาพปลา สัตว์ป่าบางชนิด ตามถ้ำต่างๆ หลายแห่ง ซึ่งแสดงให้เห็นว่าควายเป็นสัตว์ที่มีความสำคัญในชีวิตประจำวันของมนุษย์ เดิมนั้นควายคงเป็นเพียงสัตว์ป่า แต่โดยสัญชาตญาณที่ไม่ดุร้ายเกินไป ทำให้คนสามารถนำมาเลี้ยง ฝึกฝน จนเชื่องและนำมาใช้แรงงานได้ ซึ่งคนไทยได้ใช้แรงงานจากควาย มาแต่ยุคสร้างอาณาจักร เพราะพื้นที่ในการตั้งอาณาจักรล้วนอยู่ในเขตรากลุ่ม อาชีพที่เหมาะสม คือการเกษตร โดยเฉพาะการทำนา ทั้งสมัยสุโขทัย กรุงศรีอยุธยา และรัตนโกสินทร์ นอกจากนี้แล้ว “ควาย” ยังมีบทบาทสำคัญ ด้านการคมนาคม การขนส่ง รวมถึงใช้เป็นพาหนะในการทำสงครามป้องกันบ้านเมือง จึงอาจพูดได้ว่า “ควาย คือชีวิตของคนไทย” หรือ กล่าวอีกนัยหนึ่ง “ควาย คือ สมบัติชาติไทย หรือ “มรดกไทย”

2.1 ควาย ในการป้องกันชาติ ควาย...ในฐานะวีรชน คนไทยคงไม่มีใครลืมวีรกรรมที่บรรพบุรุษชาวบ้านบางระจัน เมื่อครั้งรวบรวมกำลังลุกขึ้นต่อสู้กับกองทัพพม่า โดยมีพระอาจารย์ธรรมโชติ (วัดเขานางบวช) เป็นศูนย์รวมจิตใจ มีหัวหน้าคือ ชุนสรณ์ พันเรือง นายทองเหม็น นายจันทร์ หนวดเขี้ยว และนายทองแสงใหญ่ ซึ่งพ่ายแพ้ 7 ครั้ง ก็เอาชนะไม่ได้ แต่ในที่สุดก็ต้านทานไม่ไหวและถูกตีแตก ในวันจันทร์ เดือน 8 แรม 2 ค่ำ ปีจอ พ.ศ. 2309 รวมเวลาต่อสู้ นานถึง 5 เดือน ด้วยวีรกรรมนี้รัฐบาล จึงกำหนดให้วันที่ 4 กุมภาพันธ์ เป็นวัน “วีรชนค่ายบางระจัน” ซึ่งควรนับรวมควาย ที่เป็นพาหนะสำคัญซึ่งใช้ต่อสู้กับกองทัพพม่า ในสงครามนัดประวัติศาสตร์นี้ด้วย (<http://www.bandhit.com/>, 2553)

2.2 ควายในระบบการขนส่ง ก่อนที่จะมีการผลิตยานพาหนะที่ใช้น้ำมันเชื้อเพลิง คนได้อาศัยสัตว์พาหนะ ซึ่งมีคำพูดที่คล้องจอง ก็คือ “ช้าง ม้า วัว ควาย” ควาย สามารถลากเกวียนลากล้อ บรรทุกคน บรรทุกสิ่งของ และผลผลิตการเกษตรต่างๆ โดยเฉพาะในพื้นที่ลุ่มได้ดีกว่าวัว และได้น้ำหนักมาก โดยควาย ที่มีน้ำหนัก 400-500 กิโลกรัม จะสามารถลากน้ำหนัก 50-80 กิโลกรัม ด้วยความเร็ว 0.8-0.9 เมตรต่อวินาที กำลังที่เกิดขึ้น (power development) 55 กิโลกรัมต่อวินาที หรือ 0.75 แรงม้า (ประสบ, 2527)

2.3 ค่ายในระบบสังคม เศรษฐกิจ

2.3.1 ค่ายกับสังคม

1) ค่ายกับสถานะทางสังคม จำนวนค่ายที่เลี้ยง และประเภทค่ายที่เลี้ยง ใช้แสดงฐานะทางสังคมได้ ครอบครัวที่เลี้ยงค่ายจำนวนมากในชนบท ส่วนใหญ่จะมีฐานะดี หรือมักเป็นผู้นำอย่างเป็นทางการในชุมชน เช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล และคนที่เลี้ยงค่ายงาม โดยเฉพาะพ่อพันธุ์ แม่พันธุ์ ทั้งที่เลี้ยงเพื่อใช้แรงงาน และเลี้ยงเพื่อทำพันธุ์ ก็มักจะเป็นผู้ที่มีฐานะค่อนข้างดีจึงจะหาเลี้ยงได้ เพราะจะมีราคาแพงกว่าค่ายชาวบ้านที่เลี้ยงกันทั่วไป คล้ายการเลี้ยงวัวสวยงาม หรือวัวหุยา (อินดูบราซิล) ที่ต้องลงทุนค่าพันธุ์สูงพอสมควรถึงจะสามารถเลี้ยงได้

2) ค่ายกับโอกาสทางการศึกษา เมื่อประมาณ 30-40 ปีที่แล้ว ค่ายได้สร้างโอกาสให้กับเยาวชนในชนบทจำนวนหนึ่ง ที่พ่อแม่มีฐานะค่อนข้างดี เพราะเลี้ยงค่ายมาก ประกอบกับเป็นผู้ที่มองการณ์ไกลด้านการศึกษา อดสละค่ายเสียให้ลูกได้เรียนหนังสือในระดับที่สูงขึ้น จนหลายคนได้กลายเป็นชนชั้นปัญญาชน ประกอบอาชีพในหลายสาขา ตั้งแต่อาชีพนักการเมืองระดับชาติถึงระดับท้องถิ่น ผู้บริหารในทุกระดับทั้งภาคราชการและเอกชน รวมถึงผู้นำในองค์กรต่างๆ หลายร้อยหลายพันคนซึ่งล้วนยังติดหนี้บุญคุณค่าย เพราะไม่มีเวลาคิดหรือไม่ได้คิดที่จะตอบแทน อย่างไรก็ตาม ถือว่าค่ายได้มีส่วนสำคัญต่อการสร้างปัญญาชน และความเจริญของประเทศชาติในช่วงที่ผ่านมาไม่น้อย

3) ค่ายเป็นมรดก หรือ “มรดก” ที่มีชีวิต ซึ่งพ่อแม่จะมอบให้ลูกที่แต่งงานมีครอบครัวแล้ว และถึงเวลาที่จะต้องออกเรือน เพื่อใช้เป็นเครื่องมือในการทำเรือกลสวน ไร่นา (เป็นทุน) ในการก่อร่างสร้างตัว นับเป็นภูมิปัญญาพื้นบ้านของคนในชนบท และพื้นที่ภาคอีสานหลายแห่ง ซึ่งถ้าค่ายตัวแรก หรือชุดแรกที่ได้จากพ่อแม่ตายลง ก็จะเก็บเขาค่ายตัวนั้นไว้บนยุ้งฉาง เพื่อแสดงถึงความเคารพ และเป็นเครื่องเตือนใจให้นึกถึงการก่อร่างสร้างครอบครัวในช่วงที่ผ่านมา ปัจจุบันหาได้ยาก เพราะไม่มีค่ายสำหรับแบ่งมรดกให้ลูกหลานอีกแล้ว

2.3.2 ควายกับระบบเศรษฐกิจ

1) **ควายเป็นทรัพย์สินมีชีวิต** ควายมีความสำคัญในฐานะที่เป็นหลักประกันความมั่นคงของครอบครัวชาวชนบทมาช้านาน คนในชนบทเลี้ยงควาย โดยมีวัตถุประสงค์ในการออมเป็นหลัก ถ้ามีความจำเป็นจริงๆ จึงจะขาย โดยจะไม่พยายามขายแม่พันธุ์ จะแบ่งขายเฉพาะลูกควาย โดยเฉพาะเพศผู้ เพื่อนำเงินมาใช้จ่าย เช่น งานบวช งานแต่งงาน ค่าการศึกษาลูก เป็นต้น

2) **ควายเป็นแรงงานราคาถูก** ควายคือแรงงานมีชีวิต ที่ฉลาดเฉลียว ควายไทยสามารถฝึกใช้งานได้หลายประเภท โดยฝึกครั้งเดียวเมื่ออายุ 2-3 ปี โดยไม่ต้องมีการทบทวนบทเรียนอีก และสามารถใช้งานได้ยาวนานจนมีอายุมากกว่า 15 ปีขึ้นไปจึงจะปลดงาน (จรัญ, 2527) ควายมีรูปร่างลักษณะเหมาะกับการใช้เป็นแรงงานในพื้นที่เป็นโคลนตมได้ดี เพราะมีกีบใหญ่และแข็งแรงเดินได้ดีในโคลน และมีข้อกีบและข้อขาที่เคลื่อนไหวคล่องตัว ทำให้เดินได้ดีในที่นาขรุขระ ควายเป็นแรงงานสำคัญในการเตรียมดิน ไถนา คราดนา การนวดข้าว ลากเกวียน ไถไร่ หรือไถวัชพืชระหว่างร่องมันสำปะหลังหรือร่องอ้อยฯ ควายสามารถทำงานได้วันละ 4-6 ชั่วโมง ในสอง ช่วงเวลา เช้าและช่วงบ่ายที่อากาศไม่ร้อนมาก ควาย 1 ตัว สามารถไถนาได้ประมาณ 0.5-1 ไร่ต่อวัน ขึ้นอยู่กับขนาดและความคล่องแคล่วของทั้งควายและคนบังคับไถรวมทั้งสภาพอากาศด้วย ดังนั้น พื้นที่นาไม่เกิน 15 ไร่ ควายเพียงตัวเดียวก็สามารถทำงานได้เสร็จ ซึ่งการใช้ควายแทนรถไถนาจะสามารถลดค่าใช้จ่ายน้ำมันเชื้อเพลิงได้ประมาณ 3.3 ลิตรต่อไร่ คิดเป็นเงิน ประมาณ 99- 132 บาทต่อไร่ (ราคาน้ำมันดีเซลปัจจุบันประมาณ 30 บาทต่อลิตร - ราคาที่เคยสูงสุดที่ลิตรละ 40 บาท) ซึ่งถ้าเกษตรกรจ้างรถไถนาเพื่อเตรียมดินทุกขั้นตอน จะช่วยลดรายจ่ายในการเตรียมดินถึงไร่ละประมาณ 400 บาท หรือประมาณ 6,000 บาท ในพื้นที่ 15 ไร่ (ล้วน, 2553)

ภาพแสดงขั้นตอนและกระบวนการฝึกควายเพื่อใช้แรงงาน

1

2

3

4

5

6

7

8

1 ฝึกความคุ้นเคย

2 สนสะพาย

3 ฝึกเชือก, ฟังคำสั่ง

4 ฝึกใส่แอก

5 ฝึกลากไม้ อื่นๆ

6 ลากไถเปล่า

7 ฝึกลากไถจริง

8 ฝึกคราด

3) ควายคือโรงงานปุ๋ยเคลื่อนที่

ควายเป็นเครื่องตัดหญ้ามีชีวิต มีส่วนช่วยให้ระบบเกษตรของไทยมีประสิทธิภาพ เช่น ใช้ฟาง หญ้า และเศษพืชอื่น ๆ ที่มีอยู่ในไร่นาให้เกิดประโยชน์ เป็นผลให้เกิดระบบเกษตรผสมผสาน มูลควายมีความสำคัญมากในการฟื้นฟูความอุดมสมบูรณ์ของดิน เนื่องจากที่นาได้ใช้ปุ๋ยเคมีติดต่อกันหลายปี จะทำให้ดินเสื่อมคุณภาพแข็งเป็นดินดาน แต่ถ้าใส่ปุ๋ยคอกจากมูลควายจะช่วยเพิ่มอินทรียัตถุให้กับดิน ทำให้โครงสร้างของดินร่วนซุยเพิ่มธาตุอาหารให้กับพืช และให้ธาตุอาหารพืชในลักษณะต่อเนื่อง และยังทำให้เกิดการฟื้นฟูสิ่งมีชีวิตในดิน เช่น จุลินทรีย์ ไส้เดือน แมลงต่างๆ ซึ่งส่วนประกอบของมูลควาย จะมีธาตุไนโตรเจน(N) ประมาณ 1.91% ธาตุฟอสฟอรัส(P) ประมาณ 0.56% และธาตุโปแตสเซียม(K) ประมาณ 1.4% ของน้ำหนักแห้ง ซึ่งขึ้นอยู่กับคุณภาพของอาหารที่กินด้วย

ขี้ควาย ทองคำดำของเกษตรกร

สำหรับปริมาณมูลควายที่ผลิตได้ในแต่ละปี คำนวณได้จากการถ่ายมูลของควายที่พบว่าจะถ่ายมูลวันละ 6 ครั้ง (กลางคืนและกลางวัน 3 ครั้ง เท่ากัน) โดยถ่ายมูลเป็นน้ำหนักสด เฉลี่ย 0.9 เปอร์เซ็นต์ของน้ำหนักตัวต่อครั้ง หรือวันละ 5.4 เปอร์เซ็นต์ของน้ำหนักตัว สมมติควายแม่พันธุ์น้ำหนัก 350 กิโลกรัม จะถ่ายมูลปีละ 6,898.50 กิโลกรัม คิดเป็นน้ำหนักแห้งประมาณปีละ 1.8- 2 ตัน (จินตนา, 2552) การปล่อยควายเลี้ยงในพื้นที่นาข้าว หรือทำเลต่างๆ ควายจะถ่ายมูลเพิ่มความอุดมสมบูรณ์ให้กับผืนดินไปแล้วครึ่งหนึ่ง และที่เหลือจะถูกเก็บสะสมในคอก ซึ่งชาวนาจะนำไปใส่นาปีละครั้งก่อนไถนาประมาณเดือนกุมภาพันธ์-เมษายน ถ้าเกษตรกรใช้ปุ๋ยมูลควายทดแทนปุ๋ยเคมีได้ทั้งหมด หรือเพียงบางส่วน ก็จะช่วยให้ประเทศขาดการสูญเสียเงินตราซื้อปุ๋ยเคมีจากต่างประเทศมีมูลค่าหลายพันล้านบาทต่อปี

4) เนื้อคุณภาพ เนื้อควายเป็นอาหารโปรตีนที่มีคุณค่า มีโปรตีนประมาณ 19-21.6

เปอร์เซ็นต์ ไขมัน 8 เปอร์เซ็นต์ ควายมีเปอร์เซ็นต์ซาก 43-54 เปอร์เซ็นต์ ซึ่งต่ำกว่าโคที่มีอายุเท่ากันประมาณ 3-5 เปอร์เซ็นต์ เนื่องจากมี หัว หนัง เท้า และเครื่องใน หนักกว่าโค นอกจากนี้เนื้อควายมีสีเข้มกว่าเนื้อวัว ไขมันแทรก(มีสีขาว)ในกล้ามเนื้อต่ำกว่าเนื้อโค 3-5 เปอร์เซ็นต์(จินตนา, 2552) จึงมีผลดีต่อสุขภาพมากกว่า ส่วนมากผู้บริโภคจะรังเกียจเนื้อควายเนื่องจากที่ขายในท้องตลาด เป็นควายแก่ที่ปลดจากงาน ทำให้เนื้อมีสีคล้ำและเหนียว แต่ถ้าเนื้อโค และเนื้อควายอายุเท่ากัน ความนุ่มจะไม่แตกต่างกัน เนื้อควายจึงมีศักยภาพที่จะพัฒนาเป็นเนื้อคุณภาพสูง รวมทั้งพัฒนาเป็นเนื้อควายอินทรีย์ในอนาคตสำหรับผู้ห่วงใยสุขภาพ

5) **หนัง เขา และกระดูก** เป็นผลพลอยได้จากควายเมื่อตายไปแล้ว มีมูลค่าที่ค่อนข้างน้อยมากที่ทำให้เกิดเศรษฐกิจต่อเนื่อง เช่น หนังควาย ควายให้น้ำหนักหนัง 7-10 เปอร์เซ็นต์ของน้ำหนักตัว หนังควายทำให้เกิดธุรกิจต่อเนื่อง คือ อุตสาหกรรมฟอกหนัง หนังควายเมื่อผลิตเป็นหนังฟอกจะใช้ทำผลิตภัณฑ์ได้มากมาย ได้แก่ รองเท้า กระเป๋า เพอร์เนเจอร์ เบาะหุ้มรถยนต์ ของเล่นสุนัข (dog chews) เป็นต้น (จินตนา, 2552)

2.3.3 ควายทำหน้าที่สร้างแหล่งอาหาร มูลสัตว์ต่างๆ รวมทั้งมูลควาย เมื่อใส่ลงไปในดิน นอกจากเป็นการเพิ่มอินทรีย์วัตถุให้กับดิน และให้ธาตุอาหารแก่พืชแล้ว ส่วนหนึ่งก็จะเป็นอาหารของจุลินทรีย์ต่างๆ และเป็นอาหารของสัตว์ในธรรมชาติหลายชนิด พื้นที่นาข้าวที่เลิกใช้ปุ๋ยเคมี แต่ใช้ปุ๋ยมูลวัว มูลควายแทน และไม่ใช่สารเคมีกำจัดศัตรูพืช จะปรากฏว่ามีอาหารธรรมชาติเพิ่มขึ้น เช่น กบ เขียด กุ้ง หอย ปู ปลา ซึ่งจะกลายเป็นอาหารโปรตีน คุณภาพดี ปลอดภัยจากพิษ และไม่ต้องซื้อหา ผลดีตามมาคือ สุขภาพจิต สุขภาพกายแข็งแรง ครอบครัวอบอุ่น หนี้สินลดลง

2.3.4 ควายกับประเพณี วัฒนธรรม และการท่องเที่ยว

ควาย คน และข้าว คือ 3 ก้อนเล่า หรือ

3 ประสาน ที่เป็นพลังสำคัญในการขับเคลื่อนประเทศร่วมกันมาช้านาน แต่ปัจจุบัน ควายกำลังถูกผลักดันออกไปกลายเป็น “ก้อนเล่า” ที่กำลัง “เศร้า” ความจริงคนไทย ไม่น่าลืมควายได้เร็วขนาดนี้ เพราะถ้าเรามองย้อนกลับไปไม่นาน ควายมีบทบาทต่อการผลิตข้าวของประเทศอย่างมาก ควายเป็นแรงงานและผู้ผลิตปุ๋ยคอกชั้นดี ควายจะถูกเลี้ยงดูในฐานะสัตว์มีบุญคุณ และได้รับการยอมรับเป็นอย่างสูง โบราณมีพิธีทำขวัญควาย โดยเมื่อเสร็จจากฤดูไถหว่านแล้ว จะประกอบพิธีทำขวัญให้กับควาย มีการกล่าวโอวาทยกย่องว่าเป็นสัตว์ที่ช่วยเหลือในการทำมาหากิน ช่วยเหลือแรงงานด้านต่าง ๆ เสร็จแล้วจะมีการ จัดหาหญ้าอ่อน น้ำสะอาดเลี้ยงดู หลายคนเรียกควายว่า “ลูก” สมัยก่อนแทบจะไม่มีใครฆ่าควายเพื่อกินเนื้อเป็นอาหาร ทุกบ้านจะเลี้ยงดูจนแก่เฒ่า และปล่อยให้ตายเอง ควายจึงมีความผูกพันกับคนไทยมากกว่าสัตว์ประเภทใดๆ ทั้งหมด และก่อเกิดวัฒนธรรม ประเพณีเกี่ยวกับควายมากมายหลายอย่าง เช่น พิธีสู้วัวควาย การแรกรนาด้วยควายที่มีขวัญดีเพื่อจะได้ข้าวมาก ครอบครัวอุดมสมบูรณ์ ก่อเกิดประเพณีวิ่งแข่งควาย เกิดกีฬาควายชนของคนได้ และเกิดแหล่งท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์หรือเชิงเกษตร เช่น หมู่บ้านควายที่มีการแสดงควายแสนรู้ในหลายพื้นที่ของประเทศ

2.3.5 ควายกับเศรษฐกิจพอเพียง ควายเป็นสัตว์ที่เชื่อง ฉลาด มีความมั่นคงไม่ตื่นตกใจง่ายเหมือนวัว ควายเข้ากับหลักเศรษฐกิจพอเพียงได้ทั้ง ความมีเหตุผล พอประมาณ และมีภูมิคุ้มกันในตัว

ความมีเหตุผล: พื้นที่ทำนาในประเทศไทยประมาณ 75 ล้านไร่ กล่าวได้ว่าส่วนใหญ่เป็นน่าน้ำฝนหนึ่งปีทำนาได้ครั้งเดียว การซื้อรถไถนาราคาแพงเพื่อมาใช้งานปีละครั้งในระยะเวลาไม่กี่เดือน เป็นการลงทุนที่ไม่คุ้มค่า ชาวนาสามารถใช้ควายทำงานแทน ไม่ต้องจ่ายค่าน้ำมันเชื้อเพลิง ควายกินหญ้าตามหัวไร่ปลายนา ไม่ต้องลงทุนซื้ออาหารให้กิน การทำนาด้วยแรงควายอาจช้าบ้าง แต่ก็ช่วยลดค่าใช้จ่าย นอกจากนี้การใช้ควายไถนาก็จะได้ออกกำลังที่พอดีไม่หนักเกินไป ซึ่งพบว่าในปัจจุบันชาวนาเป็นโรคอ้วนมากกว่าสมัยก่อน และเจ็บป่วยมากขึ้นด้วยโรคร้ายต่างๆ ซึ่งอาจเกิดจากการที่ขาดการออกกำลังกายที่เหมาะสมก็เป็นได้

ความพอประมาณ: เกษตรกรส่วนใหญ่มีพื้นที่ทำนายน้อยลง เฉลี่ยประมาณ 15-20 ไร่ การใช้ควายทำนา 1-2 ตัว ก็สามารถทำนาเสร็จได้ชาวกิน และควายที่เลี้ยงจำนวนไม่มากเกินไป อาจใช้เพียงหลักธรรมชาติทั่วไปเลี้ยง โดยปลูกหญ้าสวนครัวประมาณไม่เกิน 1 งาน ไว้สำหรับตัดเสริมให้กินเฉพาะในฤดูทำนาก็เพียงพอ ควายจึงไม่ได้ใช้พื้นที่มากมายเหมาะสำหรับเกษตรกรรายย่อย เมื่อเสร็จจากฤดูทำนาเจ้าของก็มีงานทำตลอดปี ไม่ว่างงาน ช่วยลดหรือแก้ปัญหาสังคม

ภูมิคุ้มกัน: ควายเป็นสินทรัพย์ ทั้งเพศผู้และเพศเมียใช้ไถนาได้ ในอนาคตแม้โลกหมดน้ำมัน แต่แรงงานควายจะไม่มีวันหมด トラบใดที่คนไทยยังเลี้ยงควายอยู่ สำหรับควายเพศเมียนอกจากให้แรงงานยังสามารถผลิตลูกและสามารถจำหน่ายได้เมื่อมีความจำเป็น นอกจากนี้ ควายยังผลิตมูลคุณภาพดีสำหรับปลูกพืชผัก ปลูกข้าว การลดการใช้ปุ๋ยเคมีนอกจากทำให้มีเงินเหลือ ยังส่งเสริมคุณภาพชีวิตที่ดี ลดการเจ็บป่วยด้วยโรคร้ายต่างๆ ได้อีก

2.3.6 ควายรักษ์โลก คุณค่าของควายนอกจากส่งผลดีในระดับครอบครัว ชุมชนและระดับประเทศแล้ว ควายยังมีคุณค่าต่อโลกในฐานะที่เป็นสัตว์รักษ์โลก ช่วยอนุรักษ์พลังงาน และรักษาความสมดุลของระบบนิเวศ ควายมีส่วนในการแก้ปัญหาโลกร้อนไม่ทางตรงก็ทางอ้อม มากกว่าที่จะเป็นการซ้ำเติมให้โลกร้อน ด้วยเหตุผลต่างๆ ดังนี้

1) ควายเกลียดโลกร้อน โดยธรรมชาติของควาย มีรูขุมขนน้อยระบายความร้อนทางผิวหนังไม่ดี ควายจึงเกลียดความร้อน ชอบความเย็น พื้นที่ป่าไม้ หรือที่มีต้นไม้ใหญ่ให้ร่มเงา เป็นทำเลที่ควายชอบและเหมาะสำหรับการเลี้ยงควาย จึงทำให้คนเลี้ยงควาย กลายเป็นนักอนุรักษ์ป่า และอนุรักษ์น้ำ เพื่อช่วยลดภาวะโลกร้อนโดยปริยาย

2) การเลี้ยงควายช่วยลดการตัดไม้ทำลายป่าและทำลายหน้าดิน ควายมีระบบการใช้

ประโยชน์จากอาหารหยาบที่มีประสิทธิภาพสูง การเลี้ยงควายจึงมีต้นทุนการผลิตที่ต่ำมาก จากเหตุผลที่ควายกินเฉพาะหญ้าในธรรมชาติก็เจริญเติบโตให้ผลผลิตได้ และด้วยจำนวนที่เลี้ยงต่อรายไม่มาก จึงแทบไม่เห็นเกษตรกรรายใด ปลุกสร้างแปลงหญ้าขนาดใหญ่ สำหรับเลี้ยงควาย ซึ่งอาจต้องมีการตัดไม้ทำลายป่า และทำลายหน้าดินจากการเขตกรรม ซึ่งนอกจากจะทำให้ดินลดประสิทธิภาพในการดูดซับก๊าซคาร์บอนไดออกไซด์แล้วยังทำให้ลดพื้นที่ป่า ที่จะช่วยกักเก็บก๊าซคาร์บอนไดออกไซด์ และลดพื้นที่หน้าดินของป่าซึ่งมีจุลินทรีย์ที่ช่วยออกซิไดซ์ก๊าซมีเทนด้วย

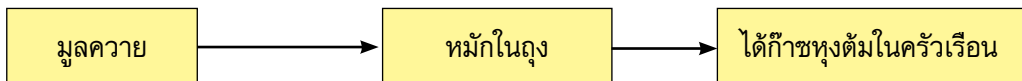

3) ควายช่วยลดกิจกรรมที่ทำให้เกิดการเผาไหม้ในไร่นา ควายกินผลพลอยได้จากการทำนา เช่น ฟาง และตอซังข้าว รวมทั้งเศษหญ้า และพืชผักต่างๆ จึงมีส่วนช่วยกำจัดเศษเหลือทิ้งเหล่านี้โดยตรง ทำให้เกษตรกรไม่ต้องเผาทำลาย ซึ่งจะมีผลทำให้เกิดก๊าซเรือนกระจก เช่น ก๊าซคาร์บอนไดออกไซด์ ก๊าซมีเทน และก๊าซไนตรัสออกไซด์ ที่ส่งผลกระทบต่อภาวะโลกร้อนตามมา

4) ระบบการจัดการมูลควายที่ดีช่วยลดมลพิษได้ ระบบการเลี้ยงควายโดยส่วนใหญ่เป็นเกษตรกรรายย่อย เลี้ยงรายละประมาณ 4 ตัว จากผู้เลี้ยงประมาณ 3.8 แสนราย (กรมปศุสัตว์, 2552) ซึ่งมูลที่ควายขับถ่ายออกมาประมาณครึ่งหนึ่งเป็นการถ่ายทิ้งตามทำเลต่างๆ ซึ่งจะเป็นอาหารของพืช ของแมลงต่าง ๆ ในดินและถูกเผาให้แห้งอย่างรวดเร็วจากแสงแดด ที่เหลือเพียงประมาณครึ่งหนึ่ง จะถูกเก็บสะสมไว้ในคอก และในระยะหนึ่งเกษตรกรก็จะเคลื่อนย้ายออกไปใช้ในการเพาะปลูกตามห้วงเวลาที่ต้องการ ดังนั้น โอกาสในการสะสมและทำให้เกิดก๊าซที่เป็นสาเหตุของภาวะเรือนกระจกจึงมีน้อยมาก

5) มูลควายผลิตพลังงานทดแทน มูลควาย สามารถนำไปหมักในระบบปิดที่ปราศจากออกซิเจน ผลที่ได้คือก๊าซมีเทน สามารถใช้ในการหุงต้ม ทดแทนการใช้พลังงานอื่น และผลพลอยได้คือ ปุ๋ยคุณภาพดี และยังช่วยลดการใช้ปุ๋ยเคมี ซึ่งในกระบวนการผลิตรวมถึงผลตกค้างจะปลดปล่อยก๊าซที่เป็นสาเหตุของสภาวะเรือนกระจก มากกว่ามูลควายด้วยซ้ำไป

6) แรงงานควายช่วยลดโลกร้อนได้โดยตรง การที่เกษตรกรใช้แรงงานควายแทนเครื่องจักรกลในการเตรียมดิน จะช่วยการใช้น้ำมันเชื้อเพลิง ที่เป็นแหล่งกำเนิดมลพิษแหล่งใหญ่ ประมาณการว่าในการไถพรวนดินเพื่อทำนา โดยใช้รถไถนาแบบเดินตาม ซึ่งจะมีการไถและคราดโดยเฉลี่ย จำนวน 3 ครั้งต่อการเพาะปลูกข้าว 1 ครั้ง จะทำให้สิ้นเปลืองน้ำมันเชื้อเพลิงทั้งหมด ประมาณ 3.3 ลิตรต่อไร่ ดังนั้น จากพื้นที่ทำนาปีทั่วประเทศ ประมาณ 57 ล้านไร่ ถ้าใช้แรงงานควายแทนเครื่องจักรกลในพื้นที่เพียง 10 เปอร์เซ็นต์ของพื้นที่ทำนาทั้งหมด จะทำให้ประเทศลดการใช้น้ำมันเชื้อเพลิงได้ถึงปีละ 18,810,000 ล้านลิตรต่อปี (จินตนา, 2552) ซึ่งหมายถึงควายช่วยลดสาเหตุของการปลดปล่อยก๊าซเรือนกระจกจากการเผาไหม้น้ำมันเชื้อเพลิงได้อย่างมาก

7) การใช้แรงงานควายไถพรวนทำให้ดินร่วนซุย การเหยียบย่ำของควายจะมีแรงกดทับพื้นดินเพียงเล็กน้อย ในขณะที่เครื่องจักรกลจะมีน้ำหนักกดทับพื้นดินมากกว่า การใช้แรงงานควายจึงทำให้ดินไม่แน่นแข็ง แม้จะใช้ติดต่อกันเป็นเวลาหลายปีจึงยังคงคุณสมบัติที่ดีในการดูดซับก๊าซคาร์บอนไดออกไซด์ และเมื่อสภาพดินมีช่องว่างอากาศถ่ายเทได้ดี จะไม่เกิดกระบวนการหมักที่ไร้ออกซิเจน จึงไม่เกิดการผลิตก๊าซมีเทนอีกด้วย

3. ควายที่เลี้ยงในประเทศไทย

3.1 พันธุ์ควาย

“ควาย” ในภาษาไทย เข้าใจได้ไม่ยาก คนไทยทั่วทุกภาคสามารถสื่อสารได้ตรงกัน แต่ถ้าเป็นภาษาอังกฤษ “บัฟฟาโล” (Buffalo) มีการใช้ในความหมายที่แตกต่างกัน ในประเทศแอฟริกา ชาวอัฟริกัน จะหมายถึง ควายป่าอัฟริกัน ส่วนชาวอเมริกัน กลับหมายถึง วัวไบซัน ซึ่งเป็นสัตว์ที่ใช้ในเกมล่าสัตว์ แต่สำหรับประเทศที่นำควายปามาฝึกหัด และเลี้ยงเพื่อใช้ประโยชน์ในการดำรงชีพ เช่น แถบเอเชีย หรือตะวันออกกลางจะเรียกว่า Water buffalo แปลเป็นไทย ว่าควายน้ำ และสามารถแยกได้เป็น 2 ประเภท ได้แก่ ควายปลัก (Swamp buffalo) และควายแม่น้ำ (River buffalo) ซึ่งมีลักษณะประจำพันธุ์ การใช้ประโยชน์ และถิ่นอาศัยที่มีความแตกต่างกัน แต่มีชื่อวิทยาศาสตร์เหมือนกันคือ *Bubalus bubalis* และควายทั้งสองประเภทนี้ สามารถผสมพันธุ์ให้ลูกได้ แต่ไม่พบว่าสามารถผสมพันธุ์กับควายป่าอัฟริกัน และวัวไบซัน

ควายปลัก (Swamp buffalo) มีประมาณ 30% ของควายทั่วโลก เป็นควายที่เลี้ยงตั้งแต่จีนตอนใต้ มายัง เวียดนาม ลาว ไทย พม่า กัมพูชา มาเลเซีย อินโดนีเซีย ฟิลิปปินส์ จนถึงตอนเหนือของออสเตรเลีย ซึ่งเป็นเขตร้อนชื้น เป็นควายที่ชอบนอนหนองน้ำ ปลักโคลน ลักษณะภายนอก คือ โครงสร้างเป็นควายที่มีโครงร่างใหญ่ หนักแข็งแรง รูปร่าง หนาและลึก ลำตัวสั้น คอขวางเตี้ย ท้องใหญ่ หน้าผากกว้าง หน้าสั้น ส่วนหน้า โดยเฉพาะโหลใหญ่กว่าส่วนท้าย หางสั้น เต้านมเล็กและอยู่ค่อนข้างหลัง เพศผู้ มีลึงค์อยู่ในปลอกหุ้มที่ติดลำตัว ฤดูอันธพาลไม่คอดกัในส่วนที่ติดกับพื้นท้อง เพศเมีย มดลูกมีขนาดใหญ่กว่าโค รังไข่ติดแน่นกว่าโค ท่อนำไข่มีพังพืดหนาเย็บไว้

ควายไทย

ควายพม่า

ควายปลักในทุกประเทศถือว่าเป็นพันธุ์เดียวกัน ไม่สามารถแยกเป็นพันธุ์ได้เด่นชัด แต่แตกต่างกันในลักษณะภายนอกบ้าง เนื่องจากถิ่นที่เลี้ยง สภาพแวดล้อมที่อยู่อาศัย และการคัดพันธุ์ของคนในท้องถิ่นที่ติดต่อกันมายาวนาน ทำให้อาจมีสี ขนาด และเขาแตกต่างกันแม้ในถิ่นที่อยู่อาศัยเดียวกัน แต่อย่างไรก็ตาม อาจแยกเป็นกลุ่มย่อยโดยการเปรียบเทียบที่ขนาด เช่น ควายไทย มีขนาดใหญ่ น้ำหนักเฉลี่ย 450-500 กิโลกรัม แต่ก็มีบางสายพันธุ์มีขนาดเล็ก 300-450 กิโลกรัม ส่วนพ่อพันธุ์บางตัวมีน้ำหนักมากกว่า 1,000 กิโลกรัม และมีความสูงมากกว่า 150 เซนติเมตร ควายลาว น้ำหนักเฉลี่ยของ 500-600 กิโลกรัม

สำหรับควายจีนและควายพม่ามีขนาดเล็กกว่าควายไทย โดยควายพม่าหนัก 300-350 กิโลกรัม ควายจีน มีขนาดเล็ก บางตัวมีน้ำหนักเพียง 250 กิโลกรัม(จินตนา, 2552) ซึ่งควายจีนจะมีขนาดที่แตกต่างกันมากตามถิ่นที่อยู่ เนื่องจากแต่ละมณฑลมีพื้นที่กว้างใหญ่ไพศาลมาก

ควายแม่น้ำ (Water buffalo)

เป็นควายที่มีการเลี้ยงมากที่สุดในโลก คิดเป็น 70% ของควายทั่วโลก ถูกคัดเลือกพันธุ์มาหลายชั่วอายุในประเทศอินเดียและปากีสถาน และแพร่กระจายไปยังประเทศตะวันออกใกล้และไกล เช่น อียิปต์รวมทั้งยุโรปตอนใต้ ควายแม่น้ำ เป็นสัตว์ที่มีความสำคัญต่อวิถีชีวิตและเศรษฐกิจของคนในท้องถิ่นอินเดียและปากีสถานมาก เพราะใช้น้ำนมดื่มกินและประกอบอาหารในชีวิตประจำวัน ควายเหล่านี้มีพื้นฐานมาจากควายพันธุ์มูราห์ และมีการพัฒนาคัดเลือกพันธุ์ตามถิ่นที่อยู่ จนทำให้รูปร่างภายนอกแตกต่างกัน จำแนกเป็นสายพันธุ์ที่สำคัญตามแหล่งกำเนิดทางภูมิศาสตร์ เช่น พันธุ์มูราห์ พันธุ์นิลารวี พันธุ์เมฆานา และพันธุ์จัพฟาราบัด เป็นต้น

เปรียบเทียบลักษณะภายนอกของควาย 2 ประเภท

ลักษณะ	ควายปลัก	ควายแม่น้ำ
1. พันธุกรรม	โครโมโซม $2n=48$	โครโมโซม $2n=50$
2. พฤติกรรม	ชอบนอนแช่ในปลักโคลน มีความเชื่อเป็นมิตร ฉลาดและฝึกใช้งานง่าย	ชอบนอนแช่ในน้ำลึกสะอาด มักจะดื้อ เวลาใช้ไถนา ถ้าวรอนมักไม่อดทน
3. รูปร่างภายนอก	สี เทาดำ รูปร่าง บึกบึน เป็นสี่เหลี่ยม ท้องใหญ่ ตากลมเด่นชัด หน้าสั้น ปากกว้าง เต้านมเล็ก เขายาวโค้ง มีบังคอสีขาว รูปตัววี (V chevron) ไม่มีเหนียง (Dewlap) ลูกหุ้มอัณฑะไม่คอดกั้ว	สีดำสนิท รูปร่างเป็นสามเหลี่ยม ท้องใหญ่ ยาว หน้ายาว เต้านมใหญ่ เขาโค้งปลายม้วน มีเหนียง(Dewlap)ที่หน้าอกยาน ขั้วอัณฑะรวมทั้งปลอกหุ้มลึงค์หย่อนยาวในเพศผู้เหมือนโคตระกูลซิมู
4. การใช้ประโยชน์	ให้เนื้อ ให้มูลเป็นปุ๋ย และให้แรงงาน ถูกลำมาเลี้ยงและปรับปรุงพันธุ์ในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มานาน	ให้นม ให้เนื้อ ให้มูลเป็นปุ๋ย และให้แรงงาน ถูกลำมาเลี้ยงและปรับปรุงพันธุ์ในแถบเอเชียใต้ อินเดียและปากีสถาน

ที่มา: ดัดแปลงจาก ภูมิปัญญาไทย การจัดการเลี้ยงกระบือปลัก (จินตนา, 2552)

ควายลูกผสม

เป็นการผสมข้ามพันธุ์ระหว่างควายแม่น้ำ กับ ควายปลัก เพื่อได้ลูกผสมที่ใช้ประโยชน์ได้ ทั้งนม และเนื้อ ประเทศไทยมีการนำเข้าควายพันธุ์มูราห์มาจากประเทศอินเดีย มาขยายพันธุ์เพื่อใช้รีดนม สำหรับบริโภคของชาวอินเดียและปากีสถานในประเทศไทย และนำมาศึกษาวิจัย ในศูนย์วิจัยและบำรุงพันธุ์สัตว์หนองหลวง เนื่องจากควายแม่น้ำ มีโครโมโซม $2n=50$ ส่วนควายปลักมีโครโมโซม $2n=48$ มีโครโมโซมพื้นฐานเท่ากัน แต่แตกต่างกัน 1 คู่ ทำให้เมื่อผสมพันธุ์กันแล้วจะได้ลูกชั่วแรกมีโครโมโซม เป็นเลขคี่ $2n=49$ และเมื่อนำลูกผสมชั่วแรกมาผสมพันธุ์กันจะได้โครโมโซม 3 แบบ คือ 48, 49 และ 50 ลูกผสมที่มีโครโมโซมเลขคู่ $2n=48$ และ 50 จะมีการแบ่งเซลล์ปกติ แต่ปัญหาอยู่ที่ลูกผสมที่มี $2n=49$ ไม่ว่าจะเป็นชั่วอายุใดหรือมีสายเลือดเท่าไร อาจพบปัญหาการแบ่งเซลล์ของเซลล์สืบพันธุ์ (meiosis) ที่ไม่สมดุล ซึ่งคาดว่าจะทำให้การขยายพันธุ์ของลูกผสมผิดปกติได้

สำหรับลักษณะทางเศรษฐกิจของ ลูกผสมมีข้อดีหลายประการ ได้แก่ โตเร็วให้นม มากและสามารถใช้งานได้ แต่ยังไม่มีการส่งเสริม ให้ขยายวงกว้างในประเทศ เนื่องจากควาย ลูกผสมบางตัว ให้ลูกห่าง ผสมติดยาก สาเหตุ อาจเนื่องจากเป็นควายที่มีชุดโครโมโซมเป็น เลขคี่ และอีกประการหนึ่งคนไทยไม่นิยมบริโภค นำนมควายเหมือนชาวอินเดียหรือปากีสถาน จึงทำให้ไม่นิยมเลี้ยงควายลูกผสม หรือชาวบ้าน เรียกว่า ควายนิโกร อีกทั้งเกษตรกรที่เคยเลี้ยง กล่าว่าควายลูกผสมเลี้ยงยากกว่าควายไทย คือ

บังคับยาก และเลือกกินหญ้ามากกว่าควายพื้นเมือง และที่สำคัญคือลักษณะหน้าตา สีที่ดำ ขนที่ยาว และ เขาม้วนลง เปรียบเทียบกับควายไทยแล้ว ถือว่าไม่สวยงาม จึงไม่อยากเลี้ยง(บัวลม, 2553)

ควายไทย ถือเป็นควายปลัก (Swamp buffalo) ชื่อวิทยาศาสตร์ คือ *Bubalus bubalis* เช่นเดียวกับควายแม่น้ำ จำนวนโครโมโซม $2n = 48$ มีลักษณะ ภายนอกคล้ายคลึงกับควายปลัก ของประเทศต่างๆ ในภูมิภาคเดียวกัน และ ควายที่อยู่ในแต่ละภาคของ ประเทศโครงสร้างส่วนใหญ่เหมือนกัน แต่อาจมีรายละเอียดที่แตกต่างกันไปบ้าง ซึ่งจะขึ้นอยู่กับการ ปรับปรุงพันธุ์และการคัดเลือกพันธุ์ของเกษตรกรผู้เลี้ยง เพื่อใช้ตามวัตถุประสงค์ต่างๆ รวมถึงความอุดมสมบูรณ์

ของแหล่งอาหาร แหล่งน้ำ ควายที่เลี้ยงในพื้นที่ลุ่มน้ำต่างๆ มักมีโครงสร้างที่ใหญ่ ผิวหนังและขนเป็นมัน ดึกว่าควายที่เลี้ยงบนที่สูงหรือแห้งแล้งขาดน้ำ ยกตัวอย่างเช่น ควายในลุ่มน้ำสะแกกรัง จังหวัดอุทัยธานี ซึ่งเป็นแหล่งควายดีของประเทศ ควายลุ่มน้ำสงคราม จังหวัดนครพนม และควายพื้นที่ลุ่มน้ำชี ที่ชาวบ้านเรียก “ควายทาม” ในแถบจังหวัดที่มีแม่น้ำชีไหลผ่าน ซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะเกิดจากที่มีหญ้าอุดมสมบูรณ์ และเป็นแหล่งน้ำใสสะอาด เนื่องจากมีน้ำหลากไหลถ่ายเททุกปี

ลักษณะทั่วไปของควายไทย

โครงสร้างใหญ่ ดูแข็งแรง มีกีบเท้าใหญ่ เคลื่อนไหวนุ่มนวล เจริญเติบโตค่อนข้างช้า รูปร่างดี ส่วนหัวมีเขากางยาว ปลายโค้งงอไปด้านหลัง หน้าผากเรียบ หน้าสั้น คอยาว ตัวผู้มีหนอก(Wither) ที่เหนือหัวไหล่ เรียกว่าชันเปลี่ยว คือ ร่างกายส่วนป็นหน้าเจริญเต็มที่ ตัวผู้ขนาดใหญ่กว่าตัวเมีย ไม่ค่อยทนความร้อน จะแสดงอาการทรมานทรมานเมื่อไม่ได้ลงน้ำ

สี ควายไทย ส่วนใหญ่มีสีเทาเข้ม ถึงเทาดำ และมีควายเผือกบ้างเล็กน้อย สีของควายเป็นสีผสมของผิวหนังและสีขน แต่ควายมีขนน้อย สีที่แสดงออกจึงเป็นสีผิวหนังเป็นส่วนใหญ่ ควายมีขนเพียง 25-40 เส้นต่อผิวหนังหนึ่งตารางนิ้วลูกควายเกิดใหม่จะมีสีเทา ขนค่อนข้างดกและยาวมีสีน้ำตาลแกมเทา

ผิวหนัง จะเปลี่ยนเป็นสีดำภายใน 1-2 สัปดาห์(ประสบ, 2527) ลักษณะเด่นของควายไทยจะมีขนสีขาวรูปตัววีเหมือนบังทหานายสิบ (V Chevron) ขวางระหว่างส่วนคอกับส่วนอก เท้าทั้ง 4 ต่าง (สีเทาขาว) ตรงหัวตาจะมีคล้ายจุดสีขาว บริเวณแก้มจะมีจุดขนสีขาว ที่ตำแหน่งตรงกันทั้งสองข้าง

โดยที่บางตัวมี 1 คู่ และบางตัวมี 2 คู่ และจะมีจุดเหมือนเม็ดไฟซึ่งมีขนสีขาวที่ได้คาง ควายไทยส่วนใหญ่เกือบทั้งหมดก็ว่าได้ จะมีสีเทาเข้ม ถึงเทาดำ จึงเรียกรวมๆ ว่า “ควายดำ” แต่ถ้ามีสีดำเข้มหรือดำสนิทจริงๆ จะเป็นควายลูกผสมที่มีสายเลือดควายแม่น้ำ พันธุ์มูร่าห์ ที่ชาวบ้านเรียก “ควายนิโกร” ผสมอยู่ ซึ่งเมื่อหลายสิบปีมาแล้ว กรมปศุสัตว์นำเข้ามาเลี้ยงและผสมกับควายไทย เพื่อผลิตควายลูกผสม แต่ไม่ได้รับความนิยมเท่าที่ควรตามที่กล่าวมาแล้ว

ควายเผือก ซึ่งมีสีผิวหนังออกสีชมพูเรื่อ ขนสีขาว ผิวหนังมีสีชมพู ขนยาว กีบและเขามีสีเหลือง และมักมีรอยตกกระเป็นจุด (Freckles) บนลำตัว คนในภาคอีสาน จะเรียก “ควายด่อน” ซึ่งประสบ (2527) ได้ศึกษาทดลองร่วมกับ ดร.ดี.ซี.ไรฟ์ (Dr.D.C.Rife) พบว่า ไม่อาจถือว่าเป็นควายเผือกแท้ (True albino) เนื่องจากมีตาสีดำ (Dark eye) และผิวหนังสีชมพู (Pink skin) ก็มีตกกระ จึงควรเรียกว่า ควายขาว (White buffalo) ไม่ใช่ควายเผือก อย่างไรก็ตาม คนทั่วไปก็พอใจ ที่จะเรียกว่า ควายเผือก หรือควายด่อน มากกว่าที่จะเรียก ควายขาวและจากการสืบค้นองค์ความรู้ภูมิปัญญาการคัดเลือกควาย เมื่อเดือน มีนาคม พ.ศ. 2553 ได้รับคำยืนยันจากนายบุญโลม ทองดินนอก เลขที่ 74 หมู่ที่ 4 บ้านแจ้งเจริญ ตำบลหนองแจ้งใหญ่ อำเภอบัวใหญ่ จังหวัดนครราชสีมา ว่าเคยเห็นควายเผือก ที่น่าจะเป็นเผือกสมบูรณ์ (Complete albinism) โดยพบว่ามียาวะ ทุกส่วนของร่างกายเผือกหมด รวมทั้งตาและนัยน์ตา และทั้งตัวไม่มีรอยตกกระสีดำแม้แต่จุดเดียว ซึ่งน่าเสียดายว่าไม่มีการบันทึกภาพไว้เป็นหลักฐาน เพื่อยืนยันในเรื่องนี้

สำหรับควายไทย ที่เลี้ยงอยู่ในแต่ละพื้นที่ของประเทศ ก็มีความแตกต่างกันไปบ้าง ตามเหตุผลที่กล่าวมาบ้างแล้ว ซึ่งเหตุผลหนึ่งก็คือสภาพภูมิประเทศที่ห่างไกล ทำให้ควายที่อยู่ในบางพื้นที่ไม่มีการเคลื่อนย้ายแลกเปลี่ยนพันธุ์กรรมกับควายในพื้นที่อื่นๆ ทำให้เกิดการผสมพันธุ์

กันเองหรือผสมแบบเลือดชิด จึงเกิดลักษณะเฉพาะประจำพันธุ์ขึ้น ซึ่งส่วนใหญ่ก็จะเกิดลักษณะด้อยตามมา ที่เห็นชัดเจนก็คือจะมีขนาดเล็กลง ซึ่งประสบ (2527) กล่าวว่า ควายไทยในหลายพื้นที่ มีลักษณะพิเศษเฉพาะกลุ่มและมีชื่อเรียกตามถิ่น ดังนี้

(1) ควายทุย เป็นพันธุ์ควายมีลักษณะดีมาก พบที่ เมืองลำพูน มีหนังดำขนดำ หน้ายาว ตัวยาวลึกสูง 140 เซนติเมตร เต้านมใหญ่

(2) ควายจาม พบที่จังหวัดลำปาง

(3) ควายจ้อน มีขนาดเล็ก พบที่ จังหวัดพัทลุง

(4) ควายแหม มีสีเทาขนาดเล็ก พบแถบที่ราบสูงภาคเหนือ สูง 130 เซนติเมตร หน้า 350 กิโลกรัม ขอบกินใบไม้ พบที่ จังหวัดลำพูน, จังหวัดลำปาง

(5) ควายประ พบแถบพรมแดนพม่า อำเภอแม่สอด จังหวัดตาก มีกระดูกเล็กและเปรี๊ยะ หน้า 300-450 กิโลกรัม

(6) ควายเกลบ ตัวเล็กมาก พบแถบกุยบุรี จังหวัดประจวบคีรีขันธ์

(7) ควายมะริด มาจากพม่าด้าน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ มีสีคล้ำ ขนยาว หน้า 300-350 กิโลกรัม

ควายทั้ง 7 พันธุ์ที่กล่าวมานี้ ไม่พบเอกสารการศึกษาหรืองานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ที่พอจะสืบค้นข้อมูลเจาะลึกในแต่ละสายพันธุ์ได้ แต่จากการสอบถามข้อมูล กับนักวิชาการสัตวบาล ในจังหวัดที่เกี่ยวข้อง ช่วงเดือนกุมภาพันธ์- พฤษภาคม 2553 ระบุว่าไม่พบเห็นควายลักษณะดังกล่าวเหลืออยู่ในพื้นที่แล้ว สันนิษฐาน ว่าความก้าวหน้าในการปรับปรุงพันธุ์ได้เข้าไปถึงพื้นที่แล้ว และควายส่วนใหญ่ได้รับการปรับปรุงพันธุ์ด้วยพ่อพันธุ์ดี ทั้งของกรมปศุสัตว์และพ่อพันธุ์เอกชน หรืออาจเป็นไปได้ว่าควายเหล่านี้ไม่เป็นที่ยอมรับของคนในท้องถิ่นนั้นๆ จึงไม่มีการขยายพันธุ์และถูกคัดทิ้งโดยธรรมชาติ คือฆ่าเพื่อบริโภค หรือขายให้โรงงานผลิตลูกชิ้น รวมถึงขาดคนที่จะอนุรักษ์ไว้ จึงถือว่าได้สูญเสียความหลากหลายทางพันธุกรรมไปอย่างน่าเสียดาย

ควายพม่าและการซื้อ-ขายควายในตลาดนัดของประเทศพม่า

เอื้อเฟื้อภาพโดย: คุณสุพจน์ ศรีสร้อย สำนักพัฒนาการปศุสัตว์และถ่ายทอดเทคโนโลยี กรมปศุสัตว์

บทที่ 3

การคัดเลือกควายโดยภูมิปัญญาท้องถิ่น

1. การคัดเลือกควายงามตามอุดมคติ หรืออุดมทัศน์ (Ideal type) ในทัศนะของเกษตรกรภูมิปัญญาท้องถิ่น สามารถรวบรวมเป็นประเด็นตามลำดับได้ ดังนี้

1.1 เอกลักษณ์เฉพาะของควายไทย ผลการศึกษาภูมิปัญญาไทย ของเกษตรกรผู้มีความรู้ภูมิปัญญาไทยทั่วประเทศ ได้ระบุลักษณะหลายประการที่ตรงกัน ซึ่งหากปรากฏลักษณะนี้แล้วสามารถยืนยันว่าเป็นควายไทยแท้ ไม่ใช่ควายลูกผสม หรือควายที่นำเข้ามาจากประเทศเพื่อนบ้าน และถ้ามีครบถ้วนจริงจะถือว่าเป็นควายงามชั้นหนึ่ง ดังนี้

1.1.1 อ้องคอ หรือบังคอ/ บ้องคอ คือขนและผิวหนังสีขาวรูปตัววี (V) เหมือนแถบบังนาลิบ (Chevron) พาดขวางบริเวณใต้คอ อยู่ช่วงระหว่างอก ลูกมะพร้าวถึงคอต่อ ซึ่งมีความเชื่อว่าเป็นลักษณะส่งเสริมให้ควายดูงามเหมือนใส่สร้อยคอแล้ว ยังถือเป็นลักษณะมงคลด้วย (จรัญ, 2527) และสามารถใช้อ้างอิงได้ 3 แบบ คือ

1) ควายสามอ้อง ตำแหน่งของอ้องหรือแถบขาวตัววี ที่ตำแหน่งใต้คอต่อ ตรงกับเชือกผูกคอ 1 แถบ และบริเวณเหนืออกลูกมะพร้าว (บริเวณใกล้สายรัดแอกใหญ่เวลาใส่แอกไถนา หรือเทียมเกวียน) ซึ่งจะแตกออกเป็น 2 แถบชิดกันอยู่ รวมเป็น 3 แถบ ถือว่าเป็นมงคลมาก และงามมาก

2) ควายสองอ้อง หรือสองแอก มีขนสีขาวรูปตัววีเพียง 2 แถบ ตรงกับเชือกผูกคอ 1 แถบ และบริเวณเหนืออกลูกมะพร้าวอีก 1 แถบ เป็นลักษณะควายงามทั่วไป

3) ควายทั่วไป ควายที่เลี้ยงกันอยู่ทั่วไป ที่เป็นควายปลัก จะต้องใช้อ้องคอสีขาว โดยอาจจะมียาว 1- 2 แถบ แต่ว่าขนสีขาวรูปตัววี มองเห็นไม่ชัดเจนบางตัวถ้าไม่สังเกตให้ดีก็จะมองไม่เห็น ซึ่งส่วนใหญ่จะชัดเจนเพียง 1 แถบ และไม่นับเป็นควายงาม

ก) ภูมิปัญญาไทยส่วนใหญ่เห็นตรงกันว่าควาย ทั้งเพศผู้และเมีย ถ้าเป็นควายสามอ้ง คือมีขนสีขาวยาวรูปตัววีที่มองเห็นเด่นชัด 3 แถบ จึงจะถือว่าเป็นควายงามชั้นหนึ่ง ซึ่งหายากพอสมควร และถ้ามีเพียง 2 แถบ ก็ถือว่าเป็นควายงาม ที่น้อยกว่านี้หรือมีสีขาวยาวๆ ไม่ชัดเจน ก็ถือว่าเป็นควายทั่วไป ซึ่งเท่าที่พบ ควายที่เข้าประกวดในเวทีการประกวด ใหญ่ๆ ระดับชาติหรือในระดับภาคต่างๆ ของประเทศที่ได้เข้ารอบลึกๆ รวมถึงกลุ่มที่ได้รับรางวัลการประกวด อย่างน้อยจะต้องมี 2 แถบ (บั้ง)

ข) การประกวดควายงามที่ผ่านมาคณะกรรมการไม่ได้กำหนดให้ลักษณะเฉพาะของควายไทยเป็นลักษณะที่ต้องให้คะแนนก็จริง แต่พบเห็นมาตลอดว่าควายที่ได้รับการคัดเลือกเข้ารอบ หรือจนได้รับคัดเลือกเป็นควายชนะเลิศ เกือบร้อยเปอร์เซ็นต์คือควายที่มีอ้งคอ ไม่น้อยกว่า 2 แถบ

ข) ควาย 2 อ้ง อีสานเรียก อ้งน้อย อ้งใหญ่ ส่วนเกษตรกรจังหวัดพิจิตร เรียกควาย 2 แอก และมีความเชื่อว่าเป็นลักษณะมงคลเจ้าของประสบโชคลาภ

ค) อ้งขาวนี้ เป็นส่วนหนึ่งในโลกควายงามของล้านนา(2553) ว่าควายงามต้อง“สามอ้งปองชาดำ ” และเกษตรกรกลุ่มเชียงรายให้ข้อมูลว่าควายแซมแถบภาคเหนือจะไม่มีบั้งคอสีขาว

1.1.2 จุดขนสีขาวบนใบหน้า จุดขนสีขาวบนใบหน้าเหมือนกับการแต่งแต้ม เขียนคิ้ว เขียนตาของมนุษย์การมีจุดขาวในตำแหน่งที่เหมาะสม ก็จะส่งเสริมให้หน้าตาน่าดู สามารถดึงดูดสายตาของผู้ชม รวมทั้งกรรมการได้ด้วย โดยมี 3 ตำแหน่ง รวม 7 จุด ด้วยกัน คือ

1) บริเวณหัวตาต่อกับหัวคิ้ว เรียกกะบี้ แมงกะบี้หรือกะพิจับตา (ตัวอ่อนผีเสื้อ) จะมีสีขาวเด่นชัด ขนาดเท่ากันทั้ง 2 ข้าง

2) บริเวณแก้ม อยู่ประมาณจุดตัดของเส้นตรงที่ลากจากตาในแนวตั้งมาตัดกับสายสะพาย ซึ่งทั้ง 2 ข้างต้องตรงกัน

3) บริเวณข้างกรามล่าง 2 ข้าง ซ้าย-ขวา ในตำแหน่งที่ตรงกัน และในแนวเดียวกันนี้จะมีจุดขาวอีก 1 จุด อยู่ใต้คาง มีลักษณะเหมือนเม็ดไฟขนาดใหญ่และมีขนยาวเหมือนเคราผู้ชาย

คำอธิบายเพิ่มเติม

ก) ควายที่ภูมิปัญญาไทยระบุว่างามยอดเยี่ยม จะต้องมียุคขวานี้ครบ 3 ตำแหน่ง คือ มีกระพี้จับที่ตา จับที่แก้ม และแต้มที่คาง ส่วนควายที่งามลดลงมา และควายที่เลี้ยงกันทั่วไป จะมีจุดขาวแต้มเฉพาะบางตำแหน่ง ขนาดเล็ก และสีขาวไม่ค่อยเด่นชัด เป็นต้น

ข) ควายที่มีจุดขาวบนใบหน้าในตำแหน่งที่เหมาะสม จะดูเด่น สะดุดตาผู้พบเห็น รวมถึงกรรมการที่ทำการตัดสินการประกวดด้วย (เหมือนการแต่งเติมใบหน้าของสุภาพสตรี)

ข) คำพูดที่เข้าใจและสื่อสารกัน คือ “ตาแต้ม แก้มจ้ำ”

1.1.3 ข้อเท้าขาว ข้อเท้าขาว จากเล็บขึ้นมาถึงข้อเข่าขาหน้า และขาหลัง มองดูเหมือนใส่ถุงเท้าสีขาว โดยจะมีสีดำขีดขวางตรงตำแหน่งข้อเท้า โดยในตำแหน่งของขาหลังจะมีสีดำชัดเจนกว่าขาหน้า

คำอธิบายเพิ่มเติม

ก) ควายยอดเยี่ยม จะเห็นถุงเท้าสีขาวชัดเจน ทั้งขาหน้า และขาหลัง และสีดำตรงข้อต่อกับข้อเข่า ส่วนควายงามจะเห็นถุงเท้าสีขาวชัดเจนปานกลาง และสีดำตรงข้อต่อกับข้อเข่าไม่ชัดเจน นอกนั้นก็จะเป็นควายทั่วไป ซึ่งสีขาวของเท้าไม่ชัดเจน คาดสีดำตรงข้อต่อกับขาที่ไม่ชัดเจน

ข) สีขาวไม่ใช่สีเหมือนควายเผือก แต่เป็นสีขาวปกติ

ข) สีดำตรงข้อต่อกับนี้ เรียก “ป้องกันดำ” ซึ่งกล่าวถึงในโศกควายงามของล้น(2553) ว่าควายงามต้องมี “สามอ้อย ป้องกันดำ”

1.1.4 ขั้วอ้นทะและปลายลึงค์ ควายไทยจะมีขั้วอ้นทะสั้น เกือบติดท้อง ไม่คอดกั้ว และปลายลึงค์จะหย่อนลงเล็กน้อย แตกต่างกับควายมูราห์หรือควายลูกผสม ทำให้สามารถจำแนกความแตกต่างควายไทยแท้กับควายลูกผสมได้ ซึ่งถ้าเห็นขั้วอ้นทะหย่อนยาน ปลายลึงค์หย่อน ประกอบกับร่างกายมีขนยาว สีขนและหนังสีดำสนิท แสดงว่าเป็นควายลูกผสม ที่มีสายเลือดควายมูราห์หรือควายแม่น้ำอยู่ไม่มากนักน้อย

ควายลูกผสมมูร่าห์

หัวอันทะล้น
ไม่คอดกัว

1.1.5 สีหนังและขน สีของควายจะเป็นสีผสมของหนังและขน และเนื่องจากควายไทยโดยปกติขนไม่ได้ดกหนามาก เหมือนควายแขก สีที่เห็นจึงเป็นสีของหนังเป็นส่วนใหญ่ โดยสีของควายอาจแตกต่างกันได้ จากแหล่งน้ำที่เลี้ยง ความสมบูรณ์ร่างกาย รวมถึงช่วงอายุต่างๆ โดยภูมิปัญญาตามภาคต่างๆ ของประเทศได้จำแนกควายงามตามอุดมคติจากสีของควายเป็นระดับต่างกันออกไป ดังนี้

ก) ควายยอดเยี่ยมและควายงาม แม่พันธุ์จะมีสีเทา หรือสีเลาถึงสีเทาดำ จะไม่ดำเข้มเท่าเพศผู้ ส่วนพ่อพันธุ์จะมีสีเทาแดงถึงเทาดำ สีขนจะเป็นสีดำแดง หรือเรียกสีเปลือกเมล็ดมะขาม

ข) ควายทั่วไป ขนหนังสีเทา ถึงขนหนังสีดำ

ข) ควายที่มีหนังและขนสีดำเข้ม และขนดกยาวกว่าควายทั่วไป แสดงว่าเป็นควายที่อาจมีสายเลือดควายมูร่าห์ผสมอยู่

ค) คำ(2553) ให้ความเห็นว่าควายที่มีสีหนังและขนเป็นสีเปลือกเมล็ดมะขามถือว่าเป็นสุดยอดของสีควายงาม รองลงมาคือสีเลา หรือสีเทา

ข้อสังเกต สีขนของควายไทย ตอนอายุน้อยส่วนใหญ่จะเป็นสีเทาขาว เทาดำ หรือเทาทอง และเมื่ออายุมากขึ้นส่วนใหญ่จะเปลี่ยนเป็นสีดำ แต่บางตัวจะเป็นสีเทาหรือสีเลา หรือกลายเป็นสีเปลือกเมล็ดมะขามไปตลอด (คำ, 2553)

สีเปลือกเมล็ดมะขาม

1.2 ขวัญ และลักษณะกาลกิณี (ลักษณะอัปมงคลหรือลักษณะต้องห้าม)

ควายงามที่สมบูรณ์พร้อมจริงๆ ปราศจากภูมิปัญญาไทยทั้งหลาย เชื่อว่าจะต้องมีขวัญดีประกอบ ซึ่งขวัญที่ดีเป็นมงคล จะช่วยส่งเสริมให้ควายมีความงามสง่า ถูกตาต้องใจของผู้คน และขายได้ราคาสูงกว่าควายทั่วไป ปราศจากผู้เลี้ยงและคัดเลือกควายงาม จึงต้องมีภูมิปัญญาด้านนี้อย่างเต็มเปี่ยม เพื่อสามารถตรวจสอบลักษณะขวัญได้อย่างถูกต้อง รวมทั้งต้องมีภูมิปัญญาในการดูลักษณะกาลกิณี คือลักษณะที่ไม่เป็นมงคล ซึ่งจะส่งผลเสียต่อเจ้าของ ซึ่งภูมิปัญญาด้านนี้ถือเป็นสมบัติที่สำคัญของคนไทยอีกประการหนึ่ง และเรื่องขวัญและลักษณะกาลกิณีนี้ ที่ผ่านมายังไม่มีการให้คะแนนในการประกวดควายงาม เนื่องจากหลายอย่างยังไม่สามารถพิสูจน์ในเชิงวิทยาศาสตร์ได้ว่าเกี่ยวข้องกับลักษณะการให้ผลผลิตโดยตรงหรือไม่ แต่ควายที่มีลักษณะที่ปราศจากบ้านระบือว่าเป็นลักษณะกาลกิณี เช่น กระดูกหลุดหรือหักสุด ส่วนใหญ่ก็จะถูกคัดออกจากคณะกรรมการโดยปริยายอยู่แล้ว และนอกจากนี้ในเรื่องขวัญหรือลักษณะต้องห้าม ส่วนใหญ่จะเชื่อมโยงกับลักษณะนิสัยของควายหลายอย่าง ซึ่งจำเป็นในการบังคับควบคุมเพื่อใช้งาน ภูมิปัญญาเรื่องนี้ของบรรพบุรุษ จึงสมควรที่จะได้รับการสืบทอดสานต่อและทำการพิสูจน์ตรวจสอบในทางวิทยาศาสตร์ต่อไป(รายละเอียดปรากฏใน การคัดเลือกควายโดยการดูขวัญ และลักษณะกาลกิณี)

1.3 ลักษณะอื่นของควายงาม

นอกจากลักษณะเด่นจำเพาะหรือลักษณะที่ถือว่าเป็นเอกลักษณ์สำหรับควายไทยแล้ว ซึ่งน่าจะรณรงค์ให้มีการอนุรักษ์ และส่งเสริมการคัดเลือกปรับปรุงพันธุ์ วิธีการที่ง่ายและเป็นไปได้คือเพิ่มคะแนนการประกวดควายในหมวดเอกลักษณ์ควายไทยเข้าไปด้วย ก็จะช่วยให้ทันที นอกจากลักษณะเด่นของความเป็นควายไทยแล้วเกษตรกรภูมิปัญญาตามภาคต่างๆ ของประเทศ ยังได้เพิ่มเติมรายละเอียดในแต่ละส่วนของร่างกาย รวมทั้งอวัยวะต่างๆ โดยได้แบ่งกลุ่มข้อมูลเรียงตามลักษณะอุดมคติของควายไทย ที่ประสบ (2527) ได้ทำการบันทึกไว้ ดังนี้

1.3.1 ลักษณะทั่วไป

1) **ลักษณะรูปร่างโดยรวม** มองดูสมส่วน (เต็มหน้า เต็มหลัง) มองด้านข้างเป็นสี่เหลี่ยมผืนผ้า ลำตัวลึก มีความจุมาก สวาบหรือส่วง(อีสาน)แคบ มองดูเห็นซี่โครงจับสูง ควายที่ซี่โครงจับต่ำ จะเป็นควายหลาบเสื่อ คือมีแต่ส่วนลึก แต่ไม่มีความกว้างของลำตัว(คล้ายตัวของเสื่อ)

2) **ขนาดและน้ำหนัก** ควายเพศผู้ นอกจากงามแล้วต้องมีความเหมาะสมที่จะนำไปใช้ทำเป็นพ่อพันธุ์เพื่อให้ลูกที่ดี ลูกโตเร็วได้ด้วย ส่วนใหญ่จึงเห็นว่า ควายงามที่จะใช้ทำพ่อพันธุ์ได้ต้องมีน้ำหนักเมื่อโตเต็มที่ระหว่าง 700-1,000 กิโลกรัม ส่วนแม่พันธุ์ น้ำหนักเมื่อโตเต็มที่ควรอยู่ระหว่าง 350-500 กิโลกรัม นอกจากนี้ ต้องดูความเหมาะสมของขนาดร่างกายเทียบกับอายุด้วย ในกรณีนี้เห็นว่าควายพ่อพันธุ์เป็นเรื่องที่ไม่ยากที่จะคัดเลือกปรับปรุงพันธุ์ให้ได้ตามที่เกษตรกรภูมิปัญญาระบุ แต่ควายเพศเมียที่มีน้ำหนักถึง 500 กิโลกรัม เริ่มหายาก ซึ่งมีความจำเป็นที่กรมปศุสัตว์ในฐานะผู้มีส่วนรับผิดชอบ

จะต้องปรับปรุงต่อไป โดยหมู่บ้านควายงามที่กรมปศุสัตว์เคยดำเนินการ เป็นแนวทางหนึ่งที่น่าจะได้รับการสานต่อเชิงนโยบาย เพื่อผลิตแม่ควายพันธุ์ดีให้กระจายลงสู่พื้นที่มากที่สุด

3) ลักษณะท่าทาง

(1) การเดิน ควายงามจะเดินคล่องแคล่วแต่นุ่มนวล เดินสง่า หนักาย ออกลอย การเดินไม่ก้มหัว เวลาเดินข้อขาหลังไม่ชิดกัน ขาหลังไม่กระตุกหรือไม่เป็นขาทก (อีสาน) ช่วงก้าวเดินรอยเท้าหลังเลยรอยเท้าหน้าเล็กน้อย ไม่เดินสับลิ่ว (ลิ่วคืออุปกรณ์สำหรับใช้เจาะไม้ ทำด้วยเหล็กคม เวลาเจาะจะใช้ไม้ตีให้สับตรงจุดเดิมซ้ำๆ หลายครั้ง จึงจะได้เนื้อไม้ออกมา) หมายถึง รอยเท้าหลัง ไม่เหยียบรอยเท้าหน้า

(2) การยืน ท่าทางการยืนต้องสง่างาม หนักายหรือหัวเชิด ออกตั้ง ส่วนท้ายยกกว่าส่วนหน้าเล็กน้อย ยืนขาตรง ขาหน้าชิด ขาหลังไม่เก หรือขาไม่โก่ง ควายยืนไม่เชิด เรียกควายหนักหัว ไม่งาม ไม่สง่า ซึ่งควายที่มีลักษณะหัวต่ำ น่าจะมาจากอิทธิพลการถ่ายทอดทางพันธุกรรม การเปลี่ยนแปลงโดยการฝึกทำได้ยากมาก (เอนก, 2553)

พ่อพันธุ์

แม่พันธุ์

4) นิสัยและอารมณ์ ควายงาม ต้องมีความมั่นคงทางอารมณ์ ไม่ตื่นตกใจง่าย ต้องมีความเชื่อง แต่ไม่ใช่เชื่องซึม ท่าทางฉลาดเป็นมิตรกับคนและควายตัวอื่นๆ และเชื่อฟังคำสั่งผู้ที่เป็นเจ้าของหรือคนเลี้ยง จรรย์(2527) กล่าวว่าควายเป็นสัตว์ที่เชื่องและอ่อนโยนมาก นอกจากนี้ภูมิปัญญาบางแห่งยังมีรายละเอียดเพิ่มเติมว่า ควายงามจะนอนไม่เหมือนควายทั่วไป โดยมีกนอนตะแคงหัวหนุนพื้นดิน การกินหญ้า จะเล็มหญ้าเรียบติดพื้น หรือกินถึงโคน(ทวี, 2553) และจะไม่กินหญ้าที่ควายตัวอื่นกัดกินก่อน ซึ่งนิสัยกัดกินเฉพาะยอดหญ้า จะเป็นควายเลือกกินและเลี้ยงให้สมบูรณ์ยาก และควายงามต้องกินน้ำสะอาดและกินน้ำที่ละมาก ซึ่งเรื่องนิสัยการกินน่าจะสอดคล้องกับความสมบูรณ์ของร่างกาย คือถ้ากินน้ำ กิน

จันทน์หรือจันทน์เทศ

อาหารเก่ง ก็จะอ้วนสมบูรณ์ ตามคำกล่าวของคนอีสานที่ว่า “อ้วนดี ฟิงาม” หมายความว่าถ้าอ้วนแล้วจะดี คือ ดูดี ดูงามกว่าควายที่ผอม ดังนั้น ควายที่มีความงามส่วนอื่นๆ เท่ากัน ตัวที่อ้วนกว่าก็มักเป็นตัวที่ชนะเสมอ

5) **ขน** มีความยาวปานกลาง ไม่ยาวเกินไป ขนเส้นใหญ่พอดี ไม่มากเกินไป ส่วนสีของขนได้กล่าวมาแล้ว โดยถ้าเป็นควายขนค่าง (หมายถึง สัตว์กลุ่มลิง ค่าง ป่าง ชะนี) หรือขนแมว คือ ลักษณะขนยาว เส้นอ่อน จะเป็นควายที่ไม่ทนแดด ร้อนง่าย ไม่อดทน เลี้ยงยาก (กลุ่มอีสาน และกลุ่มภาคกลาง) ส่วนควายขนสั้น ขนห่อ จะโตเร็ว เลี้ยงง่ายกว่า (สอดคล้องกันทุกภาค)

6) **หนัง** ควายงามต้องหนังหนา หนังเป็นมัน (หนังจันทน์) ไม่แห้ง ไม่ตึงมาก จะช่วยขยับไล่แมลงได้ (จันทน์ คือลูกของต้นจันทน์ ซึ่งมีผิวลักษณะหนาเป็นมัน) หนังจะไม่แห้งเป็นขุย แตกต่างกับหนังปลาเค้า (ปลาเค้า สำเนียงอีสาน ปลาเค้า) คือควายที่มีลักษณะหนังบาง หนังจะแห้งเป็นขุยง่าย จึงไม่เป็นที่นิยม(สอดคล้องกันทุกภาค)

1.3.2 ส่วนใบหน้า หัว และคอ

1) **หน้า** ควายงามต้องหน้ายาวปานกลาง กลมกลืนกับกรามที่ดูแข็งแรง หน้าหน้าต้องบางเห็นเส้นเลือดชัด หน้าปากกว้างปานกลาง หน้าต้องไม่โหนก (โด่ง) มาก ถ้าหน้าโหนก กะโหลกหัวโตหนา (หัวหม้อทอง) ุนุนมาก ยิ่งถ้ามีขนสีดำ เส้นใหญ่หนา และค่อนน่าจะมีเลือดควายมูร่าห์ (ควายแขก) ผสมค่อนข้างจะแน่นอน

➢ ควายหน้าโหนก กะโหลกหัวโตหนา (หัวหม้อทอง) เป็นควายไวใจยาก ดื้อรั้น (ประเทือง, 2553)

➢ ควายหน้าสั้น ไม่สวย ต้องหน้ายาวเรียกว่าหน้าส่วยบายศรี (หน้าคม แหลม) หมายถึงมีลักษณะเหมือนพานบายศรีซึ่งจะยาวรีขึ้นข้างบน (สิงห์, 2553)

➢ “ดูวัวให้ดูหาง ดูนางให้ดูหน้า(แม่)” หน้าตาต้องดูดีก่อน ดึงดูตาสายตา (คำ, 2553)

➢ “ควายงามเหมือนผู้หญิงสวย” ต้องดูที่หน้าตาก่อนเป็นลำดับแรก (เทพชาย, 2553)

2) **จุมุก** ปลายจุมุกหนา สีดำสนิท มองตรงๆ เกือบเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัส สันจุมุกเต็ม ไม่แอ่น จุมุกชุ่มชื้นอยู่เสมอ จุมุกไม่บาน รูจุมุกไม่ใหญ่มาก ถ้ารูจุมุกกลมใหญ่ เวลาทำงานจะหอบง่ายกว่ารูจุมุกแบน(สอดคล้องทุกภาค)

3) **ปาก** ปากใหญ่กว้าง ปากเสมอ ไม่เป็นปากนกแก้ว กรามล่างแข็งแรง ถ้าชนปากล่างเกลี้ยงเกลา แสดงว่ากินหญ้าเก่งหรือกินหญ้าดี(สอดคล้องทุกภาค)

4) **ตา** สันฐานของตารูปวงรี ดวงตาใหญ่ นูนเด่น แจ่มใส กลมโต นัยน์ตาสดใส แวตามีความเป็นมิตร ลูกตาเรียก"ตาจอมไซ" คือไซเปิด หรือไซโกัดมสูกดัดครึ่ง(ประสบ, 2527 และ ล้วน, 2553)และเชื่อว่าควายที่ดวงตาสดใส จะเลี้ยงเชื่องฝึกหัดง่าย

ปากนกแก้ว (ไม่สวย)

ตาเหยี่ยว

ตานกเป็ดน้ำ

อย่างไรก็ตาม ลักษณะของตา มีความเห็นแตกต่างกันไปบ้างในแต่ละภาค แต่โดยรวมสันฐานของตา ที่เรียกว่าตางาม คือ ต้องเป็นรูปวงรี เรียวยาว คล้ายตาสัตว์ชนิดต่างๆ ดังนี้

ก. คล้ายตาเหยี่ยว (อีสาน: ตาแหลว) หรือตานกเป็ดน้ำ(เสมียน, 2553) คือตานูนเด่น เรียวยาว คิ้วกลมกลิ้ง ไม่สูงมาก จัดว่าสวยงามกว่าตาลักษณะอื่นๆ

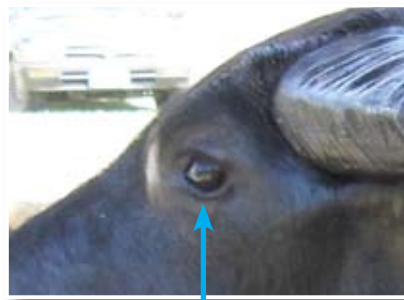
ข. คล้ายตาหนู คือควายที่คิ้วบาง ตาค่อนข้างเล็ก แต่
ไม่เล็กขนาดตาแบบตาปลาตุก ถือว่างามปานกลาง

ตาหนู (ปานกลาง)

ค. คล้ายตาทิ้งก่า คือควายที่คิ้วหนาและสูง ถือว่างามปานกลาง นอกจากนี้ควายงาม ตาต้อง
ไม่มีฝ้า ไม่ขุ่นมัว ตาไม่เข ตาไม่ขุ่นขาว ไม่เป็นควายตาเลี่ยน(เวลามอง ลูกตาจะหมุนตาม) ควายที่ตาดู
ดวงตาขุ่นเขียว เหมือนตาปลาตุก เป็นลักษณะไม่ดี มักดูร้ายชนเจ้าของ ส่วนภูมิปัญญาทางจังหวัดพิจิตร
ให้ความเห็นว่า ควายตาทิ้งก่า จะขี้ระแวง

ตาทิ้งก่า (ปานกลาง)

ตาปลาตุก (ด้อย ไม่ดี)

5) หู มีขนาดกะทัดรัด ดำเป็นมัน
ขนาดเท่ากันทั้งสองข้าง เหง้าหูรัดหรือเหง้าหู
กำ ขึ้นในทิศเดียวกับเขา(สอดคล้องทุกภาค)
ในแถบภาค อีสาน เรียกลักษณะหูใบตอง
ชาด(คือต้นชาด)คือ หูเรียวเล็ก ไม่ใหญ่เกินไป
แต่ไม่สั้นมากส่วนขนหูด้านในมีสีขาว ขี้หูควร
จะมีมากและเป็นน้ำมัน(ประสบ, 2527)

หูใบตองชาด

6) เขา โคนเขาใหญ่ มองด้านข้างเป็นรูปสามเหลี่ยม เรียวขึ้นไปด้านปลายเขา เขาเกลี้ยงเกลา ผิวเขาเป็นมัน มีขนาดเท่ากันทั้ง 2 ข้าง เขาต้องรับกับใบหน้า ลักษณะวงเขาที่ถือว่าเป็นควายงาม จำแนกได้หลายแบบ ดังนี้

คันช้อน

ก. เขาตกคันช้อนหรือคันช้อน ลักษณะเหมือนการนำช้อนแกง 2 คัน มาวางชิดกัน (ตามภาพ) ซึ่งสอดคล้องกันทุกภาค

คันชิง

ตาซังหาง : ชิง (อีสาน)

ข. เขาตกคันชิง(อีสาน) (ชิง คือตาซังหาง สมัยโบราณ:ตามภาพ)ซึ่งจะมีตะขอที่งอโค้งขึ้นมาสองข้างเท่าๆ กัน เพื่อใช้เกี่ยวสิ่งของที่แขวนน้ำหนัก(กลุ่มภาคอีสาน, ภาคเหนือ)

ค. เขารูปวงเดือน(บางแห่งเรียกววงพระจันทร์) หรือพระจันทร์เสี้ยว(กลุ่มภาคกลาง, ภาคเหนือ)

ง. เขาว่อง คือควาย เขาโค้ง หรือเขาโค้งเข้าหากัน(กลุ่มภาคเหนือ)น่าจะตรงกับเขารูปวงพระจันทร์หรือรูปวงเดือน

จ. เขาอุ้มบาตร(พระอุ้มบาตร)(กลุ่มภาคกลาง) คล้ายเขารูปวงเดือน แต่ปลายเขาจะโค้งออกไปข้างหน้าเล็กน้อย

วงเดือน

อุ้มบาตร

ควายเขาแก้ว ปลายเขาเป็นสีเผือก คิดว่าเป็นควายตระกูลสูง ดี คำคุณ(จำปา, 2553) และควายที่เขาใหญ่ จะเติบโตดีกว่า ควายเขาเล็ก (จรัญ, 2525)

เขาไม่งามแบบต่างๆ

เขาเล

เขาตุ้, เขาทุย

เขากาง, เขาเก

เขาगी, เขากอม

เขาขอบ

ควายที่เขาไม่งาม ตามคติของภูมิปัญญาในภาคต่างๆ ภาคเหนือ ควายเขานี้ หมายถึง เขาเก และ ควายเขาगी คือ เขาลั่นกอม ถือว่าไม่งาม และทุกภาคระบุงควายเขากางมาก เขากอม และควายเขาทุ้(ตู้:อีสาน) หรือเขาทุย รวมทั้งความเขางอบ ถือว่าไม่งาม

7) คอ ใหญ่หนาบึกบึน ลั่น แต่สมส่วนกับหัวและไหล่ คอ ด้านไต้ยาวกว่าด้านบน คอต้องอวบใหญ่หนา เรียกคอสองปล้องหรือ สองชั้น ไม่นิยมควายคอเล็กบาง(จรัญ, 2527)

8) ฟัน ฟันสีขาว เรียงกันสวยงาม ฟันไม่ห่าง ควายฟัน หลอ เรียก ประตู่ผี (ล้วน, 2553) ถือเป็นกาลกิณี มักโดนขโมย และ มีความเชื่อว่าควายฟันสีขาวจะเลี้ยงง่าย (จรัญ, 2527)

1.3.3 ลักษณะส่วนหน้า

1) ไหล่ ไหล่ต้องเต็มหนา และสูงเล็กน้อย อีสานเรียกไหล่แตก (เต็มไปด้วยมัดกล้ามเนื้อ)

2) หน้าอก ต้องเต็มใหญ่ เรียกอกลูกมะพร้าว มองดูซี่โครง เหมือนอกเบ็ด ปรากฏอีสานเรียกว่าอกลอย และ ช่วงลำตัวกับขาหน้า(ช่วงอก) และช่วงลำตัวกับขาหลัง(บั้นเอว) ต้องไม่คอดกิ่ว (ไม่รัด) (สอดคล้องกันทุกภาค)

ลักษณะที่ดีของ
ข้อขา, เล็บ

3) ขาหน้า แข็งขาใหญ่ตรง ขาไม่เก หรือ ขาถ่าง กระตุกขาต้องใหญ่ จึงจะโตดีมองจากด้านข้าง และด้านหลัง ต้องตรง

ข้อขาใหญ่ ถือว่าดี จะเจริญเติบโตไปข้างหน้าได้อีกมาก

ข้อเข่า ไม่โปนมาก มีลักษณะกลมกลิ้ง ถ้าโปนมากจะเป็นลักษณะควายเตี้ย

4) เล็บหรือกีบ ต้องใหญ่กลมโต แข็งแรง กางออกได้สัดส่วน ปลายเล็บแนบชิดไม่แยกกัน ลักษณะเล็บกลมมน ถ้าขนาดใหญ่เรียกเล็บกะลามะพร้าวถ้าเล็กลงมาเรียกกีบม้า(สมบัติ, 2553) เล็บทั้งสองข้างมีขอบเสมอกัน ระยะไม่ห่างมาก เวลายืน เล็บตั้ง (ขึ้นโคน) ควายตีนเป็ด คือข้อกีบพับ จะรับน้ำหนักได้น้อย และมักเจ็บกีบ

ลักษณะที่ไม่ดี
ของข้อขา, เล็บ

5) ตุ่มเท้าหรือนิ้วตั่ง อีสานเรียกเล็บน้อย ตรงงามไม่คดงอ ชีเอนเข้าหาเล็บใหญ่เล็กน้อย เล็บน้อยยาวไม่ถึงพื้น

1.3.4 ส่วนลำตัว

1) **ตะโหนก** ต้องกว้าง หนาและสูงเล็กน้อย ควายตัวผู้ถ้าตะโหนกบาง จะดูคล้ายตัวเมีย และส่วนใหญ่จะเป็นควายที่ตอนแล้ว

2) **ลำตัว** ต้องใหญ่ ยาวเสมอจากหน้าไปหลัง มีความหนาและลึก ถ้ามองจากด้านข้างเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า เรียกเต็มหน้า เต็มหลัง(เกษม, 2553) ต้องเป็นควายเลาปลาคอ(ปลาคอ คือ ปลาช่อน) ช่วงลำตัวยาว เนื้อเต็มเสมอตั้งแต่ช่วงหน้าถึงช่วงหลัง เหมือนลำตัวปลาช่อน และซี่โครงต้องจับสูง ทำให้ลำตัวกว้างและลึก ถ้าควายที่ซี่โครงจับสูง ประกอบกับสวามแคบ จะดูอ้วนอยู่ตลอดเวลา ส่วนควายที่ซี่โครงจับต่ำ ซี่โครงจะกางออกน้อย ทำให้ลำตัวไม่กว้าง จะมีส่วนลึกอย่างเดียว เรียกควายหลาบเสือ (ตัวบางเหมือนเสือ) จะเป็นควายที่เลี้ยงไม่อ้วน(ล้วน, 2553)

3) **หลัง** แนวสันหลังต้องขนานพื้นที่อง กว้าง ยาว ตรง สันหลังจะแตกเป็นร่องเมื่อเทน้ำใส่สามารถขังน้ำได้ บางแห่งเรียกควายสันปลาบู่ ส่วนควายที่สันหลังเป็นหลังกระดูกงูสิงห์ตง (งูสิงห์ตง คือ งูกลุ่มที่เรียกว่า งูสิงห์ แต่จะสีดำกว่างูสิงห์ชนิดอื่น ชอบอาศัยตามป่า, ไร่สวน ดง: คือ ป่า) ปกติเมื่ออ้วน กระดูกสันหลังก็จะโผล่เห็นเป็นแนว จะเป็นลักษณะควายเลี้ยงยาก เลี้ยงยังไงก็ยังไม่อ้วนเต็มที่ (ล้วน, 2553)

หลังปลาบู่

4) ท้อง ตูกลมกลิ้ง ท้องต้องยาวเสมอถึงขาหน้า (ถึงอกลูกมะพร้าวหรือเลื้อยท้องให้) ไม่เป็นอกกึ่ง และส่วนหลังก็ต้องยาวเสมอถึงช่วงขาหลัง เอวไม่กึ่ง หรือนิยมลักษณะท้องเรือสำเภา คือ โค้งเหมือนท้องเรือสำเภา (ช่วงกลางท้องจะต่ำนิดหน่อย และค่อยๆ สูงขึ้นไปหาซอกขาหน้าและขาหลัง) ควายงาม จะมีขนใต้ท้องสีขาว ส่วนควายที่เรียกว่า พุงปลากด (คือพุงป่อง) จะตัวสั้น สั้นสั้น ไม่งามและให้น้อย

5) สวาท ควายงามสวาทต้องเล็ก ไม่กว้างและลึกมาก จะทำให้กินหญ้ากินอาหารอึดเร็ว เลี้ยงง่าย โตเร็ว แลดูอ้วนสมบูรณ์ตลอด ส่วนควายสวาทใหญ่ กว้างและลึก จะอ้วนช้า แม้จะกินหญ้ามากสวาทก็จะไม่เต็มเหมือนกินอาหารไม่อิ่ม (สอดคล้องทุกภาค)

1.3.5 ส่วนท้าย

1) สะโพก กว้างและลึก โค้งมน สมส่วน เนื้อแน่นเต็ม ไม่แฟบ ไม่เรียวแหลม บางคนเรียกควายท้ายบาน (อนง, 2553)

* ส่วนควายที่มีคุ้ยแซก หรือตะกุกแทรก คือ ลักษณะของกระดูกที่โผล่ขึ้นมา ระหว่างกระดูกกันกับสะโพก 2 ข้าง จะดูไม่กลมกลิ้ง และมักเป็นควายที่เลี้ยงไม่อ้วน (สอดคล้องทุกภาค)

2) กัน ส่วนท้ายโค้งมนสมส่วน องศาลาดเอียงลงทางหางดูพอดี เรียกกันเหมือนมะนาวตัด(ประสบ, 2527) คือโค้งรับกันดีทั้งด้านบนและล่าง ควายที่กันไม่งาม อีสานเรียก ควายกันข้าง คือจะมีก้อนไขมันโผล่ขึ้นมาเป็นแนวข้างเหง้าหางสองข้าง ดูไม่สวย (จันทร์, 2553)

ท้ายบาน

3) ทาง โคนหางต้องใหญ่ ได้สัดส่วน เข้ารูปปิดกันมิดชิด ข้อหางถี่ หางยาวเลยข้อพับ ปลายหางเป็นพวงสวยงาม บางตัวขนหางยาวเรียพื้นซึ่งการที่ควายมีหางใหญ่ยาวนี้ นับว่าเหมาะกับสภาพการเลี้ยงในประเทศไทย เพราะแมลงชุกชุมมาก จึงใช้ไล่แมลงป้องกันตัวเองได้(สุพรรณชัย, 2553) ควายสมัยก่อนมักหางสั้น แต่สมัยนี้คนนิยมควายหางยาว และควายที่มีโคนหางใหญ่เต็มเบ้า การที่มีหางที่ใหญ่ยาวนี้ จะเป็นควายที่โตเร็ว เลี้ยงง่าย(สอดคล้องทุกภาค)

หางเต็ม (ผู้)

โคนหางใหญ่และยาว

หางเต็ม (เมีย)

* ควายที่เหง้าหางไม่เต็ม

ปราชญ์ชาวบ้านอีสานเรียก ชี้อัดพด ส่วนภาคอื่นๆ เรียก หางหลมกล้อง หรือหลมก้อง และคำว่าควายหางกั้น ในภาษาอีสาน คือควายที่มีหางสั้น ถึงส่วนอื่นจะดีอย่างไรก็ดูไม่งาม ที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือชนหางต้องไม่เป็นสีขาว (หางดอก:อีสาน)

หางหลมกล้อง หรือ หลมก้อง

4) ขาหลัง โคนขาหลังใหญ่ ดูแข็งแรงรับกับสะโพก ตำแหน่งขาหลัง ได้สัดส่วนกับสะโพก ข้อขาหลังในเพศผู้ จะใหญ่กว่าเพศเมีย ข้อขาดูกลมกลืน เมื่อมองจากด้านหลังหัวเข่าหลังจะเข้าไปข้างในกีบ (ประสพ, 2527) ควายไม่งาม คือควายน่องแมว หรือควายกระน่องลิง เวลาเดินขาหลังบริเวณตั้งแต่ข้อเข่าลงมากกระทบกัน (สอดคล้องภาคกลาง, เหนือ, อีสาน)

หางสั้น

5) **เล็บหรือกีบหลัง** มีลักษณะสัณฐานเหมือนเล็บหน้า แต่โดยทั่วไปกีบหลังอาจยาวกว่ากีบหน้าเล็กน้อย และเวลายืนกีบจะตั้ง (ขึ้นโคน) น้อยกว่ากีบหน้า

กีบส่ายกีบตั้ง

ร่อง ระหว่าง กีบ ชิด
แสดงว่ากีบและข้อกีบ
แข็งแรง (สุพรรณชัย. 2553)

ดินเบ็ด ไม่ส่าย

กีบเกยกัน
ไม่ดี

6) **ตุ่มเท้าหรือนิ้วตั้ง** อีสานเรียกเล็บน้อย ต้องตรงและเวลาควายยืนตรงจะช้อกด้านหลังเล็กน้อย และอาจยาวกว่านิ้วตั้งขาหน้าเล็กน้อยแต่จะไม่ยาวถึงพื้น

1.3.6 ระบบสืบพันธุ์ (อธิบายรายละเอียดในการคัดเลือกควายแม่พันธุ์และควายพ่อพันธุ์)

1) เพศเมีย

1.1 **อวัยวะเพศเมีย** ต้องมีสีดำ สมบูรณ์ ใหญ่สมตัว มีสัณฐานเป็นรูป 3 เหลี่ยม (ส่วนบนเป็นฐาน ส่วนล่างคือปลายสามเหลี่ยม) และส่วนปลายไม่หักงอนขึ้น สัณฐานของอวัยวะเพศเมียในภาคต่างๆของประเทศ นิยมนำไปเปรียบเทียบกับดอกไม้งาม ใบบัว ต่างๆ เช่น เหมือนใบตองจาน (ใบทองกวาว), ใบพลู (พลูกินหมาก) ดอกกล้วย (ปลีกล้วย), ดอกบัวหลวง และเหมือนใบตอง (สงบ, 2553)

1.2 **เต้านมและหัวนม** ฐานเต้านมไม่กว้างมาก ควายสาวหรือควายที่แห้งนมจะมองแทบไม่เห็น มีหัวนม 4 เต้า วางในตำแหน่งที่ห่างกันพอสมควร หัวนมไม่ใหญ่และยาวเกินไป ส่วนหัวนมที่ขาดหรือเกินกว่านี้ ถือว่าไม่งาม ถ้าเป็นควายเพศเมียเข้าประกวด ส่วนใหญ่คณะกรรมการตัดสินก็จะมีการคัดออก

2) เพศผู้

2.1 **อวัยวะ** ลูกอวัยวะใหญ่สมบูรณ์ และตรงเท่ากันสองข้าง ไม่บิดเบี้ยว ไม่หย่อนยาวมาก ลูกอวัยวะยาวประมาณ 4 นิ้ว (ประสบ, 2527) ซึ่งเป็นเอกลักษณ์ควายไทยตามที่กล่าวมาแล้ว ควายที่ลูกอวัยวะบิด มักจะนิสัยดื้อ ไม่เชื่อฟัง ฝึกยาก อาจชนคนเลี้ยง และไม่เหมาะในการใช้ทำเป็นพ่อพันธุ์ (สอดคล้องกันทุกภาค)

2.2 **ลิ้งค์** ใหญ่ ยาวสมส่วน และชี้ตรงไปข้างหน้า ปลายลิ้งค์หย่อนเล็กน้อย ประมาณ 1 นิ้ว (ประสบ, 2527) ถ้าปลายลิ้งค์หย่อนยาวมาก จะดูไม่งาม

2. การคัดเลือกควายเพื่อทำพันธุ์

2.1 การคัดเลือกควายเพศผู้สำหรับทำเป็นพ่อพันธุ์ เกษตรกรภูมิปัญญาระบุตรงกันว่า ควายที่เกษตรกรต้องการคัดเลือกไว้เป็นควายพ่อพันธุ์ คือควายที่มีลักษณะงามตามอุดมคติ แต่บางครั้งก็หาได้ยากและมีราคาแพงเกินกว่าที่เกษตรกรจะซื้อหาเอาไว้ครอบครองได้ จึงพยายามคัดเลือกตัวที่ดีที่สุดไว้ทำพันธุ์ โดยการคัดเลือกจะดูองค์ประกอบต่างๆ ดังนี้

2.1.1 ส่วนหน้าตา หัว เขา สอดคล้องกับลักษณะความงามตามอุดมคติ ควายที่หน้าบาง เหมือนควายเพศเมีย จะไม่นิยมนำมาใช้เป็นพ่อพันธุ์ และส่วนใหญ่มีความเชื่อว่าลักษณะหน้าตา หัว เขา ของพ่อพันธุ์สามารถถ่ายทอดลักษณะไปยังลูกได้

2.1.2 สี ขนและหนัง สีเช่นเดียวกับควายงามตามอุดมคติ และนิยมพ่อพันธุ์ที่หนังหนา มากกว่าหนังบาง ส่วนใหญ่เห็นว่าพ่อพันธุ์ที่มีกำหนดสูง คือพ่อพันธุ์ที่มีสีเข้มกว่า ซึ่งน่าจะเป็นเพราะมีฮอร์โมนเพศมากกว่า

2.1.3 อุปนิสัย อารมณ์ ควายพ่อพันธุ์ต้องดูแลฝูง ต้อนฝูง ไม่ชนควายเล็ก (อืด, 2553) ที่สำคัญต้องเชื่อง แต่ไม่เชื่องซึม ไม่ดุร้าย ไม่เบียดเบียนไป และไม่ทำร้ายควายตัวอื่น (ประเทือง, 2553)

2.1.4 โครงสร้างลำตัว ควายพ่อพันธุ์ ที่โครงสร้างใหญ่ (อีสานใช้คำว่า หนังหนา ลำใหญ่) กระดูกใหญ่ ลำตัวกว้าง ยาวและลึก รูปร่างลำสัน บึกบึน คอค่อนข้างยาว หัวโหลและอกนูนเด่นชัด ลักษณะต่างๆ เหล่านี้ ประชาชนภูมิปัญญา เชื่อว่าพ่อพันธุ์จะถ่ายทอดลักษณะได้ดีกว่าแม่พันธุ์ เห็นได้จากแม่พันธุ์ตัวเล็ก ถ้าใช้พ่อพันธุ์ที่มีลักษณะดีผสม ลูกที่ได้จะเหมือนพ่อไม่เหมือนแม่ (จำปา, 2553)

2.1.5 ขนาดและน้ำหนัก ส่วนใหญ่ เห็นว่าควายพ่อพันธุ์ต้องมีขนาดใหญ่ น้ำหนักไม่ควรต่ำกว่า 700 กิโลกรัม แต่ถ้าเป็นควายที่จะใช้รีดน้ำเชื้อไว้ผสมเทียมสามารถใช้ควายที่ตัวใหญ่กว่านี้ได้ และถ้าพ่อพันธุ์ขนาดใหญ่มาก เมื่อปล่อยคุมฝูงจะควบคุม บังคับยาก ซึ่งอาจเป็นอันตรายกับเจ้าของหรือผู้เลี้ยงได้ โดยเฉพาะพ่อพันธุ์ที่มีลักษณะขวัญไม่ดี หรือมีลักษณะกาลกิณีอยู่ในตัว

2.1.6 ท่าทางการยืน การเดิน
ควายพ่อพันธุ์ต้องมีท่าทางการยืน การเดิน
ไม่แตกต่างกับควายงามตามอุดมคติ

2.1.7 ขา ทั้งขาหน้าและขา
หลัง ต้องใหญ่แข็งแรงทั้ง 4 ขา โดยเฉพาะ
ขาหลัง ต้องสามารถรับน้ำหนักได้ดีเวลาพ่อ
พันธุ์ขึ้นผสมพันธุ์

2.1.8 เล็บเท้า (กีบ) เหมือน
ควายงามตามอุดมคติ

2.1.9 หาง ลักษณะเหมือนควายงามตามอุดมคติ และเชื่อว่าพ่อพันธุ์ที่โคนหางใหญ่
จะให้ลูกที่หางใหญ่ด้วย ขนหางต้องไม่เป็นสีขาว (หางดอก: อีสาน)

2.1.10 ลึงค์ ควายพ่อพันธุ์ลึงค์ต้องรัดติดหน้าท้อง ตรงไม่คด ปลายลึงค์หย่อนเล็กน้อย
ควายที่ปลายลึงค์ดำ จะเลี้ยงไม่เชื่อง บังคับไม่ได้ (เหมาะสำหรับใช้เป็นควายชน ซึ่งจะคู่กับลักษณะ
ตาปลาตุก และขอบหูทำ)

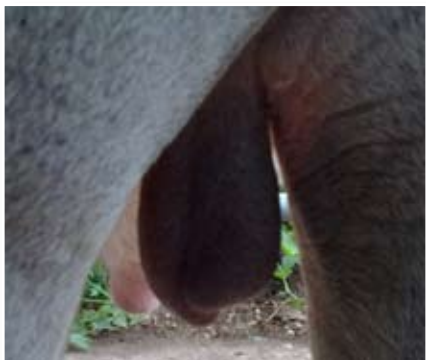
2.1.11 อัณฑะ ภูมิปัญญา เชื่อว่าพ่อพันธุ์ที่ให้ลูกดี ลูกอัณฑะต้องใหญ่และเสมอกัน ไม่บิด
เบี้ยว ควายอัณฑะบิด ถ้าใช้เป็นพ่อพันธุ์จะมีนิสัยดื้อไม่เชื่อฟัง ถ้าอัณฑะหรือไขเล็ก (กลุ่มภาคใต้) จะไม่มี
กำลังผสมแม่พันธุ์ และยังเชื่อว่าถ้าพ่อพันธุ์ลูกอัณฑะบิด นิสัยที่ไม่ดีของพ่อก็สามารถถ่ายทอดไปยัง
ลูกได้ (จันทร์ 2553) เกษตรกรภูมิปัญญาจังหวัดขอนแก่น กล่าวว่า ตามที่เคยเลี้ยงพ่อพันธุ์ ถ้าผู้เลี้ยง
สามารถฝึกหัดให้พ่อพันธุ์ขึ้นผสม (ทับ) ติดต่อกันได้ถึง 3 ครั้ง ลูกที่เกิดมาจะเหมือนพ่อมาก

อัณฑะใหญ่ ไม่คอดกัว
ลึงค์ชิดท้อง

อ้วนทะและลิงค์ไม่ดี

2.1.12 ขวัญ ควายพ่อพันธุ์ต้องมีขวัญดีประกอบ ขวัญที่เป็นมงคลและขวัญดี จะช่วยส่งเสริมให้ควายมีความงามสง่า และขายได้ราคาสูงกว่าควายทั่วไป ลักษณะขวัญที่ไม่ดีประกอบกับมีลักษณะกาลกิณี จะส่งผลร้ายต่อเจ้าของได้ เช่น อาจประสบปัญหาการประกอบอาชีพการงานหรือแม้กระทั่งถูกควายพ่อพันธุ์ทำร้ายได้ (รายละเอียดใน การคัดเลือกควายโดยการดูขวัญ และลักษณะกาลกิณี)

2.2 การคัดเลือกควายเพศเมียสำหรับทำพันธุ์

2.2.1 หน้าตา หัว เขา แม่พันธุ์ที่ดีจะหน้ายาว หน้าหน้าบาง คอเล็ก และส่วนใหญ่เห็นว่าควายที่มีเขากาง เรียกเขาหลวมตัวจะให้ลูกดี เลี้ยงลูกดี

2.2.2 สี ขนและหนัง ไม่แตกต่างกับควายตามอุดมคติ

2.2.3 ท่าทางการยืน การเดิน ไม่แตกต่างกับควายตามอุดมคติ

2.2.4 อุปนิสัย และอารมณ์ ควายแม่พันธุ์ที่ดีจะให้นมลูกดี รักลูก ไม่ทิ้งลูกให้ห่างจากตัว เวลาที่มีสัตว์เลี้ยวอื่น เช่น สุนัข เข้ามาใกล้ลูก แม่ก็จะเข้าไปไล่ขวิดทันที และเห็นว่าแม่ที่มีลักษณะนิสัยกินเก่ง กินหญ้าเรื่อยๆ จะมีวงรอบการเป็นสัตว์สม่ำเสมอ และจะให้ลูกดี ปิละตัว(ทั่วประเทศ)ปราชญ์ภูมิปัญญาเห็นว่าลักษณะนิสัยการเลี้ยงลูกดี จะถ่ายทอดไปสู่ลูกได้

2.2.5 โครงสร้างลำตัว ส่วนใหญ่เห็นว่าควายที่ขนาดปานกลาง ไม่ใหญ่ ไม่สูงเกินไป จะให้ลูกดี ซึ่งน่าจะมาจากการที่ร่างกายมีความสมบูรณ์เร็วกว่าควายที่มีโครงสร้างใหญ่ ถือว่าเป็นข้อดี ในกรณีที่มีพื้นที่จำกัดในเรื่องอาหารหายาบ การเกิดความแออัดแอ้งๆ และเห็นว่าควายสูง แม้จะดูสวยงามตามอุดมคติ แต่ให้ลูกห่าง (เวทีเสวนาภูมิปัญญาการคัดเลือกควายไทย, 6 มีนาคม 2553)และวิทยาการบางท่าน ระบุว่าควายแม่พันธุ์ขนาดใหญ่ มักให้ลูกขนาดเล็ก

2.2.6 ขนาดและน้ำหนัก ควายแม่พันธุ์ที่ให้ลูกดีจะอยู่ขนาดกลางๆ ถึงขนาดใหญ่ คือระหว่าง 350-500 กิโลกรัม และมีความสูงประมาณ 120-140 เซนติเมตร (สอดคล้องกันทุกภาค)

2.2.7 ท้อง ช่วงท้องใหญ่ ลำตัวยาว มีความกว้าง เมื่омองด้านหลัง ท้องไม่หย่อนมาก ควายให้ลูกดี ต้องท้องสม่ำเสมอ หมายถึงท้องมี ลักษณะคล้ายท้องเรือสำเภา หรือคล้ายพุงปลากด ก็พอใช้ได้ (ล้วน, 2553)

2.2.8 ก้น แม่พันธุ์ที่ให้ลูกดีต้องทำยาลาดพอดี (สะโพกลาดเอียง) กระดูกเชิงกรานกว้าง ส่วนควายท้ายเต่า (ก้นโค้งเข้าไม่ลาดลง) บวกกับการที่มีเชิงกรานแคบ จะให้ลูกยาก และควายที่เหง้าหางไม่เต็มบั้น เรียกว่าควายดาบโกก (กลุ่มอีสาน) เวลาคลอดลูกแล้วจะพอม

2.2.9 ขา และเล็บ (กีบ) แม่พันธุ์ดี จะขาเล็ก หนึ่งบางข้อขาไม่โต แตกต่างจากควายพ่อพันธุ์ ส่วนกีบจะเหมือนควายงามตามอุดมคติ

2.2.10 หาง เหง้าหางใหญ่ หางยาวเลยน่อง พอยหาง (ขนหาง) งอเข้าข้างใน จะเลี้ยงลูกดี ถ้างอออกจากตัว จะไม่ชอบอยู่กับฝูง เวลาเลี้ยงตามแนวป่าจะชอบหาย ทำให้เจ้าของหรือผู้เลี้ยงต้องเสียเวลาตามหาบ่อย (จำปา, 2553) และขนหางต้องไม่เป็นสีขาว

ใบจาน

2.2.11 อวัยวะเพศเมีย สัตว์ฐานอวัยวะเพศเหมือนกับควายงาม และมีข้อสังเกตจากภูมิปัญญาในภาคต่างๆ ดังนี้

ก. ถ้ามีสัตว์ฐานใหญ่มาก เหมือนใบจาน (ต้นจาน) ถึงแม้จะผสมติดง่าย แต่เมื่อคลอดลูกแล้วมักจะมดลูกทะลัก รักษาแผลยาก(กลุ่มภูมิปัญญาภาคอีสาน)

ปลีกกล้วย

บัวหลวง

ใบโพธิ์

ข. สัณฐานเหมือนกาบปลีกกล้วย (ดอกกล้วย) หรือกาบดอกบัวหลวง หรือบางท่านเรียกว่าเหมือนกีบม้า จะคลอดลูกง่าย เลี้ยงลูกดี

ข. สัณฐานเหมือนใบพลู จะให้ลูกดี

ค. สัณฐานเหมือนใบโพธิ์ เรียก แบบสามชั้น(สุรชัย, บุญยิ่ง, 2553) จะมีรอยย่นเป็นชั้น เหมือนรอยหยักของใบโพธิ์ แสดงว่ามีความยืดหยุ่นมาก เวลาคลอดลูก อวัยวะเพศจะไม่มีปัญหาการฉีกขาด

ค. ถ้ามีสัณฐานเหมือนกระจุกดอกจาน หรือเหมือนชยุป(คือดินที่ปูซุดรูแล้วนำมากองปิดปากรูไว้) เวลาคลอดลูกอวัยวะเพศมักจะฉีกขาด มีหนองเจาะ (คำอธิบายเพิ่มเติม: คือสัณฐานไม่เป็นรูปสามเหลี่ยม ทำให้มีการขยายตัวได้น้อย คลอดลูกลำบาก)

ใบพลู

ผ. อวัยวะเพศ ที่มีสัณฐานเล็ก แต่มีส่วนนูนเด่นออกมา ส่วนปลายงอนขึ้นเล็กน้อย เรียกภาษาชาวบ้านว่าองย (นั่งองย) หางจะปิดอวัยวะเพศไม่มิด ประกอบกับมีหัวนมสั้น ปลายอวัยวะเพศมีสีแดง เป็นควายที่เลี้ยงลูกไม่ดี ลูกมักจะตาย และเมื่อให้ลูกแล้ว 1-2 ตัว ก็จะเป็นหมัน หรือผสมไม่ติด (จำปา, คำ, บัวโลม, 2553) แต่ถ้ามีสัณฐานเหมือนกันแมลงจักจั่น คืออวัยวะเพศเล็ก แต่ปลายไม่งอนขึ้น หางปิดสนิท ลักษณะนี้กลับจะคลอดลูกดี ไม่มีปัญหาการฉีกขาดของอวัยวะเพศ และไม่ต้องรักษาแผล (คำ, 2553)

บัวหลวง, กีบม้า

จักจั่น

ใบพลู

ลักษณะที่ดี

ลักษณะที่ไม่ดี: งอยองย

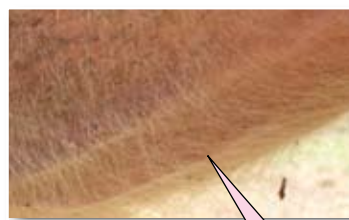

ง. ควายที่เป็นหมัน มักจะหวงไม่ให้คนดูอวัยวะเพศ (จำปา, 2553)

จ. ควายที่มีขนหางลามไปถึงอวัยวะเพศ หรือมีขนงอกในอวัยวะเพศจะเลี้ยงลูกดี มาก(คำ, 2553)

2.2.12 เต้านมและหัวนม เหมือนควายงามตามอุดมคติ โดยเน้นคัดเลือกควายแม่พันธุ์ที่ ฐานนมกว้าง เอ็นนมหรือรารวมใหญ่(คือเส้นเลือดที่เข้าสู่เต้านม) มองเห็นชัดเจน ยิ่งยาวจะดีมาก แสดง ว่ามีน้ำนมมาก เลี้ยงลูกดี ส่วน หัวนมต้องไม่ขาด ไม่เกิน และไม่ป็นหัวนมบอด ขนาดเท่ากันทั้งสี่เต้า ขนาดไม่ใหญ่และเล็กเกินไป และมีข้อสังเกตเพิ่มเติมจากภูมิปัญญาจากภาคต่าง ได้แก่

เส้นรารวม

ก. ควายแม่พันธุ์ดี ต้องมีนมแบบ “นมหนูชิง”(ล้วน, 2553) คือ หนูตัวเล็กอาศัย ตามคันนา และชายป่า จะมีลักษณะหัวนมยาว

ข. ควายที่นมเต้าใหญ่ แต่หัวนมเล็ก ยาวและปลายแหลม จะให้น้ำนมดี น้ำนมรส หวาน(สุรัชย์,2553) ลูกแข็งแรง และโตเร็ว

ข. หัวนมแดง ไม่ดี เลี้ยงลูกไม่ดี ลูกมักตาย(กลุ่มสกลนคร)

ค. หัวนมเล็ก จะไม่ค่อยมีน้ำนมเลี้ยงลูก(กลุ่มสกลนคร)

ค. หัวนมที่มีสีตกระ เชื่อว่าน้ำนมดี เลี้ยงลูกดีให้ลูกดี(ปกติถ้าควายอายุมาก เต้านมและหัวนมมักจะตกระ)

ฆ. หัวนมยาวดี(สอดคล้องทุกภาค)

ง. ถ้าหัวนมเล็กไม่พัฒนาตามอายุ มีโอกาสที่จะเป็นหมัน

2.2.13 ภูมิปัญญาเพิ่มเติมในการคัดเลือกควายแม่พันธุ์อื่นๆ

(1) ควายให้ลูกดี จะไม่สูงมาก ต้องมีผิวสีเทาดำ ท้องขาว ท้องเรือสำเภา ในขณะที่ ควายสูงใหญ่จะให้ลูกห่าง (กลุ่มสกลนคร) สอดคล้องกันเป็นส่วนใหญ่ในทุกภาค

(2) ลักษณะที่โบราณเรียก “หางน้อยสร้อยสั้น” จะให้ลูกดี ในขณะที่ควายแม่พันธุ์ที่ มีรูปร่างเหมือนตัวผู้จะให้ลูกไม่ดี ลูกห่าง ไม่เลี้ยงลูก ออกลูกๆจะตายบ่อย (อ๊อด, 2553) แสดงว่าควาย ให้ลูกดี ให้ลูกดี ไม่จำเป็นต้องเป็นควายงามตามอุดมคติ

(3) ลักษณะเลี้ยงลูกดี ให้ลูกตก มีความเชื่อว่าสามารถถ่ายทอดจากแม่ไปสู่ลูก (สอดคล้องกันของปราชญ์ทุกภาค)

(4) ควายท้องอัมบาตร เขากว้างหลวมตัว จะให้ลูกงาม สมบูรณ์ เลี้ยงง่าย และควรคัดเลือกควายที่รักษาสภาพร่างกายดี มีลักษณะนิสัยกินเก่ง กินเรื่อยๆ มีวงรอบการเป็นสัดสม่ำเสมอ จะให้ลูกดี ปึละตัวได้ (เวทีเสวนาฯ.6 มีนาคม 2553)

2.2.14 ขวัญ ควายแม่พันธุ์นอกจากจะมีลักษณะอื่นๆ สมบูรณ์พร้อม การที่มีขวัญในตำแหน่งที่ดี หรือขวัญมงคล และไม่มีลักษณะกาลกิณี ก็จะส่งผลดีต่อผู้เลี้ยงเช่นกัน และขวัญบางจุดยังบ่งบอกถึงลักษณะการเลี้ยงลูกดีด้วย (รายละเอียดในหัวข้อ การคัดเลือกควายโดยการดูขวัญ และลักษณะกาลกิณี)

3. การคัดเลือกควายงาน การคัดเลือกควายเพื่อใช้งาน ปราชญ์ภูมิปัญญามีหลักการ ดังนี้

3.1 หน้าตา หัว หู เขา คอ ควายใช้งานดีหน้าค่อนข้างยาว หน้าบาง ไม่หน้าสั้น มีหูเล็กและตั้ง ถ้าหูตกจะแสดงถึงความซี้เกียจ (ประสบ, 2527) ลักษณะเขา แม้ไม่เกี่ยวกับการใช้งานโดยตรงแต่เกี่ยวกับคนเลี้ยง ดังนั้น ควายงานก็ต้องมีเขางามเหมือนควายงามตามอุดมคติ ยกเว้นหาไม่ได้ก็จำเป็นที่จะใช้ควายที่มีเขาแบบอื่นๆ ขอให้ใช้งานได้ ลักษณะคอ ต้องเป็นคอปลาหมอบหรือคองูสิงห์ คือคอเป็นรูปสามเหลี่ยม ไม่หนาไม่ยาวมาก เวลาใส่แอกแล้วจะไม่หลุดง่ายภูมิปัญญาอื่นของปราชญ์ ในการคัดเลือกควายงาน คือ

หน้ายาว

- 1) ควายที่ตาแหลว (ตาเหยี่ยว) คือตาเป็นวงรียาว จะสอนง่าย
- 2) ควายที่มีหน้าค่อนข้างยาว เชื่อว่าเป็นควายที่ใช้งานคล่องและว่อนสอนง่าย ตรงข้ามกับควายใบหน้าสั้น (จรัญ, 2527)

3.2 อุปนิสัย อารมณ์ นับว่ามีความจำเป็นมากสำหรับควายงาน ควายที่จะมาฝึกใช้งานจะได้รับการเอาใจใส่ดูแลและสังเกตพฤติกรรมตั้งแต่เล็ก ควายที่มีนิสัยเชื่อง ท่าทางฉลาดและเป็นมิตรกับเจ้าของ จึงจะถูกเลือกนำมาฝึกเพื่อใช้งาน

3.3 ขวัญ ควายใช้งานกับลักษณะขวัญ มีความสำคัญต่อเจ้าของมาก จึงต้องได้รับการตรวจสอบขวัญและตำแหน่งขวัญต่างๆ เกษตรกรบางรายอาจดูลักษณะขวัญไม่เป็น ก็ต้องไ้หวานให้ปราชญ์หรือผู้รู้ประจำหมู่บ้านมาตรวจสอบให้ ควายที่มีขวัญดีตามตำราเท่านั้น จึงจะถูกเลือกมาฝึกใช้งาน (รายละเอียดใน การคัดเลือกควายโดยการดูขวัญ)

3.4 โครงสร้างลำตัว ลำตัวยาว หน้าอกกว้างเต็ม ไหล่ใหญ่ หลัง แบนและกว้าง (คำภู, 2553) ส่วนใหญ่เห็นว่าควายทำงานดี ไม่ใช่ควายอ้วน เพราะนอกจากอ้วนแล้ว เวลาทำงานก็จะร้อนเร็ว ทำงานไม่ทน โดยมีภูมิปัญญาเพิ่มเติม ดังนี้

ลำตัวยาว

1) ควายที่ลำตัวยาว เรียกควาย 2 ช่วง (ประเทือง, 2553) จะเดินดี ทำงานเร็ว(ก้าวแต่ละก้าวจะไถได้ระยะทางมากกว่าควายตัวสั้น)

2) ควายหลาบเสือ คือลักษณะตัวบางเหมือนเสือ ซี่โครงจะจับต้ำไม่กางออก ควายประเภทนี้จะไม่อ้วนอู้ย้าย ทำงานคล่องกว่าควายที่อ้วน นอกจากหลาบเสือแล้ว หลังต้องเป็นหลังกระต่ายหุด(ล้วน, 2553) คือ หลังมีลักษณะโก่ง(โค้ง)เล็กน้อย เหมือนจิ้งหะที่กระดก(สัตว์เลี้ยงลูกด้วยนม คล้ายหนู) หุดวิ่งหรือหุดเดินบนกิ่งไม้ เรียกได้ว่าเป็นควายที่หลังโค้งนิดหน่อย และ ประสบ(2527) กล่าวว่า ควายที่หลังโก่ง ท้องป่อง เรียก “หลังกุ่ม พุงปลากด” ถือว่าเป็นควายชั้นสอง ไม่ใช่ควายสวยงาม ควายชั้นนี้จึงน่าจะใช้เป็นควายงาน

3.4 ขนาดและน้ำหนัก ควายงาน นิยมควายที่ไม่สูงมาก จะแข็งแรง ทนงานหนักดีกว่าควายสูง และน้ำหนักไม่มากเกินไป(สอดคล้องกันทุกภาค) ขนาดควายงานส่วนใหญ่จะขึ้นอยู่กับผู้ใช้ เพราะเกี่ยวข้องกับอุปกรณ์ไถ และคราด รวมถึงกำลังของผู้บังคับและใช้งาน เช่น ถ้าเป็นสตรี ก็มักนิยมใช้ควายเพศเมีย ที่ตัวเล็กกว่าเหมาะกับกำลังของผู้หญิงด้วย เป็นต้น

3.5 ทำทางการยีน การยีนอาจไม่สง่าเหมือนควายงามตามอุดมคติ แต่ควายงานจะเน้นลักษณะการเดินเป็นสำคัญ โดยจะเน้นการคัดเลือกควายที่เดินเร็ว เดินคล่องแคล่ว และช่วงก้าวเดินรอยเท้าหลัง ต้องก้าวเลयरอยเท้าหน้า (ทุกภาค) ซึ่งจะเป็นควายงานที่เดินเร็ว ทำงานได้มาก นอกจากนี้ยังมีภูมิปัญญาในการคัดเลือก ดังนี้

ลักษณะควายหลาบเสือ

ลักษณะควายทำงานที่ดี

- 1) ควายงานต้องเดินยก เดินดี
- 2) ท่าทางแคล่วคล่อง เวลายืน ห้วยก เวลาเดินขาไม่เก
- 3) ควายที่จะเดินดี ใช้งานดี เวลาเลี้ยงจะไม่ชอบอยู่หลังเพื่อน (ฮึด, 2553)
- 4) ไม่เดินสับลิ้ว เวลาก้าวเดิน รอยเท้าหลังไม่ย่ำลงตรงรอยเท้าหน้า (สับลิ้ว คือสับที่เดิม) ทำให้ได้ระยะไม่ไกลใน เวลาที่เท่ากัน
- 5) ขายาว ก้าวยาว เดินตรง เวลาเดินขาไม่เบียดหรือเสียดสีกัน (สอดคล้องทุกภาค)

3.6 สี/ลักษณะขน/ลักษณะหนัง ลักษณะทั่วไปถ้าเลือกได้ก็จะเลือกเหมือนควายงาม โดยมีภูมิปัญญาเพิ่มเติม คือ

- 1) บางแห่งเชื่อว่าสีเลา ใช้งานดี ไม่พยศ ซึ่งอาจเกี่ยวข้องกับการทนร้อน เพราะโดยลักษณะสีของหนังหรือขนที่จางกว่า ทำให้ดูดกลืนรังสีความร้อนได้น้อยกว่าสีดำเข้ม จึงทำให้ร้อนช้ากว่า จึงไม่แสดงอาการดื้อพยศในการใช้งานให้เห็น แต่ ทองใบ และ สมบัติ (2553) กล่าวว่าควายสีดำจะแข็งแรงกว่าควายสีอื่นๆ
- 2) หนังหนา พุงปลากด ใช้งานไม่ดี (ลักษณะควายตัวสั้น)
- 3) ควายขนสั้น ใช้งานดีกว่าขนยาว ถ้าเป็นควายขนค่าง (ลิง ค่าง ป่าง ชะนี) คือ มีขนที่ยาว เส้นขนอ่อน จะเป็นควายที่ไม่ทนแดด ร้อนง่ายไม่อดทน (กลุ่มภูมิปัญญาภาคอีสาน)
- 4) ขนเรียบ เส้นใหญ่พุดดี
- 5) ควายที่ผิวหนังบางและอ่อนนุ่ม ส่อลักษณะว่านอนสอนง่าย (จรัญ, 2527)

3.7 จมูก ปราชญ์ชาวบ้านทุกภาคให้ข้อมูลภูมิปัญญาตรงกัน คือ ควายใช้งานดี ไม่ใช่ควายที่รูจมูกใหญ่ แต่ควายที่ทำงานดี อดทน และไม่หอบง่าย คือ รูจมูกจะต้องไม่ใหญ่เกินไป รูจมูกมีลักษณะแบน (แปล คือแบน,อีสาน) เหมือนรูแมลงงา(แมลงป่องยักษ์สีดำ จะทำรูอยู่ในดิน กินได้) ในขณะที่รูจมูกกลมใหญ่(เหมือนรูบี๊:แมลงมูมยักษ์ มีสีดำ จะขุดรูอยู่ในดินเช่นกัน คนอีสานชอบนำไข่ รวมทั้งตัวบี๊มากินได้) จะไม่ทนแดดและหอบเร็ว ซึ่งถ้าวิเคราะห์ตามข้อเท็จจริง รูแมลงงา ที่มีลักษณะแบน ย่อมมีพื้นที่หน้าตัดที่มากกว่า จึงย่อมมีการแลกเปลี่ยน

รูจมูกแบน

รูจมูกกลม

เปลี่ยนอากาศได้ดีกว่า ซึ่ง ประสบ(2527) กล่าวว่า รูจมูกใหญ่ แสดงถึงความสามารถในการทำงาน เพราะมีการเอาก๊าซ ออกซิเจนไปใช้ได้มาก และทำให้ถ่ายเทก๊าซคาร์บอนไดออกไซด์ ออกได้ง่ายและรวดเร็ว นอกจากนี้ บางแห่งเชื่อว่ารูจมูกใหญ่ จะเป็นควายดี แต่เป็นควายกินอาหารเก่ง อ้วนเร็ว

3.8 ขา ขาใหญ่ ดูกระดูกแข็งแรงทั้งขาหน้าและขาหลัง ขาไม่สั้นเกินไป ขาหน้าตรง ขาหลังงอเล็กน้อย (เรียกว่าขาขอ) ควายงานขาหลังจะไม่งาม ก้าวจะยาว เดินเร็ว ได้งานมาก ส่วนขาจะน้องลิง หรือจะน้องแมว (อธิบายมาแล้วในควาย งาม) เวลาเดินขาหลังจะกระทบ เสียตสีกัน ไม่ดี และไม่มีใคร นิยมใช้ควายที่ขากระดูก หรือควายขาทกมาฝึกใช้งาน (สอดคล้องทุกภาค)

3.9 เล็บเท้า (กีบ) เล็บเท้าหน้ากลมโต ยืนกีบตั้งตรง เรียก เล็บย่องหรือเล็บหยั่ง (ตั้ง) ข้อเท้าดู แข็งแรง เล็บหลังไม่เก อู้งีบต้องใหญ่ เวลาไถนาขาจะไม่จมโคลน (แต่เวลาเดินบนพื้นดินเรียบ จะเดิน ช้ากว่าควายกีบเล็ก) กีบไม่มีรอยแตก ถ้าเล็บยาว เบะเหมือนดินเบ็ด หรือกำมปู จะชอบเจ็บเท้า เดินไม่ ดี ไม่เกาะดิน

3.10 หาง นิยมควายหางเต็มเป้า หางยาวและพวยหางยาว ซึ่งจะใช้ไล่แมลงได้ดี โดยเฉพาะ การทำงานในช่วงเช้าและเย็น ควายจะถูกรบกวนด้วยเห็บ รัง ต่อตลอดเวลา นอกจากเจ้าของช่วยไล่ แมลงด้วยการรดน้ำใส่แล้ว หางยาวๆ ของควายก็จะช่วยพัดไล่แมลงไปด้วยทำงานไปด้วยตลอดเวลา และไม่คอยพบเกษตรกรใช้ควายที่ขนหางสีขาวมาฝึกหัดใช้เป็นควายงาน

3.11 อวัยวะเพศผู้/เมีย ควายงานเพศเมีย คัดเลือกตามลักษณะควายแม่พันธุ์ ส่วนควายเพศผู้ ก็จะดูลักษณะต้องห้ามหรือลักษณะที่เป็นกาลกิณี ที่เกี่ยวข้อง เช่น ควายลูกอันทะบิต หรือ มีปลาย ลิงค์ดำ ก็ไม่นิยมนำมาฝึกใช้งาน เนื่องจากจะเป็น ควายดี พยศ และถ้าเป็นควายตัวผู้ที่ตอนไม่ ลง(ภาษาอีสานเรียกตอนฮาม) คือเดิมวิธีการตอน จะทุบไข่ให้แตก และหมอตอนบางคนจะเหลือไข่ ไว้นิดหน่อย เชื่อว่าจะทำให้ควายงานแข็งแรง กว่า ซึ่งอาจจะมาจากที่ยังสามารถสร้างฮอร์โมน เพศได้ เวลาไถนาไป ถ้าได้กลืนควายตัวเมียที่เป็น สัด ก็จะพาไถวิ่งไม่ยอมทำงาน สร้างปัญหาให้กับ เจ้าของได้ ซึ่งเป็นเหตุผลหนึ่งที่ควายงานเพศผู้ ส่วนใหญ่จะต้องได้รับการตอน

อนึ่ง ค่ายถ้ำไถนาเป็นแล้ว จะมาใช้เทียมเกวียนได้เลย โดยการฝึกเพิ่มอีกนิดหน่อย ส่วนควายที่ใช้ไถคู่อยู่แล้ว ในภาคกลางและภาคใต้ แทบจะไม่จำเป็นต้องฝึกอีก ส่วนควายเผือกเรื่องศักดิ์ (2549) กล่าวว่า สามารถใช้แรงงานได้เหมือนกับควายดำ มีการใช้แรงงานในการไถคราด หรือบางครั้งพบใช้เทียมเกวียนลากสิ่งของด้วย แต่ถ้าใช้ไถนาจะมีข้อเสียคือร้อนง่าย ไม่ทนร้อนเท่ากับควายดำ มักจะหยุดรอและนอนน้ำบ่อย ทั้งนี้ น่าจะเกิดจากที่ผิวหนังไม่มีเม็ดสีดำที่จะดูดซับความร้อนเอาไว้ ทำให้แสงแดดทะลวง

เข้าถึงผิวหนังชั้นใน หรือกระทบเส้นประสาทชั้นใต้ผิวหนังได้ง่าย

4. การคัดเลือกควายโดยการดูขวัญ ภูมิปัญญานี้ ค่อนข้างจะเป็นความลับ มีปราชญ์ภูมิปัญญาส่วนน้อยเท่านั้น ที่ถ่ายทอดองค์ความรู้ได้ และมีความหลากหลายแตกต่างกันไป โดยเฉพาะชื่อเรียกตำแหน่งขวัญต่างๆ

ขวัญ เป็นลักษณะของขนบนร่างกายที่ขดเป็นวง อาจเวียนซ้ายหรือเวียนขวา ซึ่งเป็นลักษณะทั่วไปของควายไทย ปราชญ์บางท่านระบุว่าขวัญดีจะเวียนขวา(ประทักษิณ) โดยควายจะมีขวัญตามร่างกายตั้งแต่ 1-9 แห่ง อยู่ในตำแหน่งที่แตกต่างกัน จึงใช้ขวัญเป็นเครื่องหมายของควายแต่ละตัวได้ ซึ่งเดิมมีการใช้ขวัญเป็นเครื่องหมายกำหนดรูปพรรณประจำตัวควาย (จรัญ, 2527)

ซึ่งจากการสืบค้นภูมิปัญญาการคัดเลือกควาย ได้ทำการสำรวจขวัญควายไม่ต่ำกว่า 200 ตัว พบว่าตำแหน่งขวัญจะพบมากบริเวณใบหน้าตรงบริเวณหน้าผาก และบริเวณไหล่หน้า เกษตรกรภูมิปัญญาทั่วทุกภาคมีภูมิปัญญาเกี่ยวกับขวัญมากน้อยแตกต่างกัน แต่ขวัญที่เป็นลักษณะดี และขวัญที่เป็นลักษณะกาลกิณี ส่วนใหญ่จะระบุตรงกัน โดยชื่อขวัญและตำแหน่งขวัญ อาจตรงหรือคลาดเคลื่อนกันเล็กน้อย โดยการดูขวัญได้จำแนกขวัญออกเป็น 2 กลุ่ม คือ ขวัญดีและขวัญไม่ดี หรือขวัญที่เป็นลักษณะกาลกิณี โดยมีรายละเอียด ดังนี้

ขวัญเวียนขวา

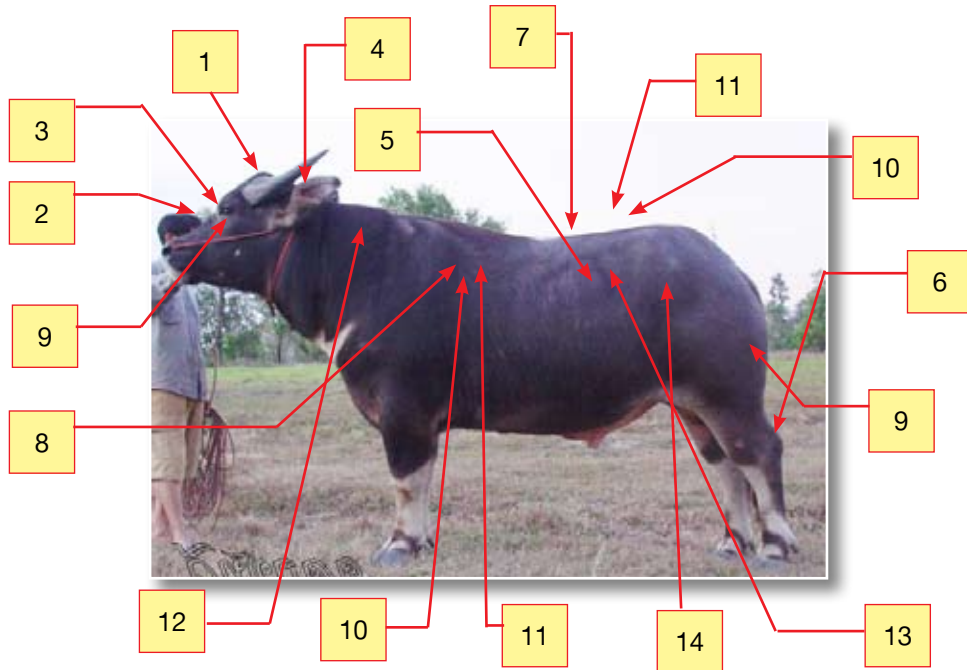

ขวัญเวียนซ้าย

4.1 ขวัญดี เป็นความเชื่อว่าเป็นลักษณะมงคล มีรายละเอียดแยกตามชื่อ ตำแหน่งขวัญและความเชื่อ

ชุดขวัญดี 1

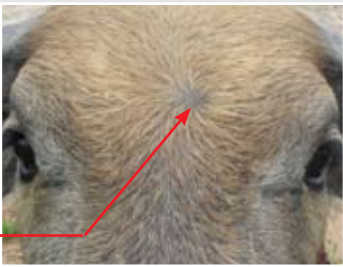

ตารางที่ 1 แสดงชื่อ ตำแหน่งขวัญดีและคติความเชื่อ

ตำแหน่งขวัญดี/ชื่อ	ตำแหน่งขวัญ	คติ:ความเชื่อ
1. (1) ขวัญก้อนเกลือ(กลุ่มภาคกลาง,เหนือ,ใต้) (2) กาลับหน้าผาก (กลุ่มอีสาน) (3) ขวัญทูนข้าวเปลือก (กลุ่มภาคกลาง) (4) ขวัญ"ทูนปลุก" (สงบ, 2553)	บริเวณกลางหัว ระหว่างเขาสองข้าง เป็นปุ่ม เห็นชัดเจน ซึ่งจะเป็นจุดรวมประสาธ สมัยก่อนเวลาเพชฌฆาตจะฆ่าวัวควายจะใช้ค้อนทุบจุดนี้ให้สลบ นิยมเรียกว่า "ก้อนเกลือ" 	(1) เสมือนข้าวปลา อาหาร ที่อุดมสมบูรณ์ (2) คำคุณ เจ้าของอยู่เย็นเป็นสุขควายตัวนี้จะไม่ถูกฆ่า (คือไม่ตายโหง) จะถูกเลี้ยงจนแก่ตายและเมื่อตายแล้วจะเอาซากไปทิ้ง จนอีกาได้สับกินเนื้อตามกระดูก(วิสัย, 2553) (3) ควายที่มีขวัญทูนข้าวเปลือกจะใช้แรกว่าขวัญ และ เวลาเริ่มไถนาจะใช้ไถก่อน โดยมีความเชื่อว่าข้าวกล้าจะอุดมสมบูรณ์(อืด, 2553)

ตารางที่ 1 แสดงชื่อ ตำแหน่งขวัญดีและคติความเชื่อ (ต่อ)

ตำแหน่งขวัญที่/ชื่อ	ตำแหน่งขวัญ	คติความเชื่อ
1. (ต่อ)		(4) ขวัญ “ทูนปลุก” คือทูนข้าวปลุก(พันธุ์ข้าวเปลือกนำมาแช่น้ำก่อนปลุก) เชื่อว่าควายที่มีขวัญนี้ จะฝึกง่าย เชื่องเร็ว
2. (1) ขวัญก้อนขางแก้ว (จรัญ, 2527) (2) ขวัญสามเล่า (คำปั่น, 2553)	ขวัญหนึ่งอยู่บนหน้าผาก สองขวัญอยู่สองด้านของดั้งจมูก	เป็นขวัญดี หมายถึงความอุดมสมบูรณ์ การมีแก้วแหวน เงินทอง มีความมั่นคงในการประกอบอาชีพของเจ้าของ
3. (1) ทำวุ้นจา (ภาคกลาง, อีสาน, เหนือ) (2) ขวัญเลขหนึ่ง (คำ, 2553) (3) หน้าตรง	กลางหน้าระหว่างตาสองข้าง(อาจเอียงไปข้างใดข้างหนึ่ง) จำนวน 1 ขวัญ 	(1) เจ้าของจะประสบความสำเร็จในการเจรจาความ (2) ทำอะไรมักจะชนะหรือเป็นที่หนึ่งเสมอ
4. (1) ทัดดอก (2) ก้อนหางคำ (3) ขวัญขนابหู (สงบ, 2553)	บริเวณกกหูด้านใดด้านหนึ่ง 	(1) เหมือนการตัดดอกไม้ สวยงาม เป็นมงคล (2) เหมือนมีทองคำ ร่ำรวยมีเงินทอง (3) เป็นควายที่ฝึกง่าย เชื่อฟังคำสั่งได้เร็ว

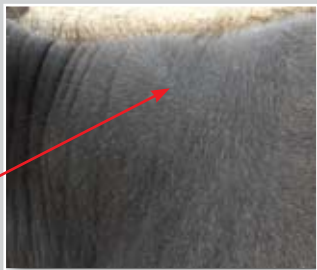

ตารางที่ 1 แสดงชื่อ ตำแหน่งขวัญดีและคติความเชื่อ (ต่อ)

ตำแหน่งขวัญที่/ชื่อ	ตำแหน่งขวัญ	คติความเชื่อ
5. (1) ยั่งข้าวแตก (ทุกภาค) (2) เล้าข้าวแตก (กลุ่มอีสาน) ยั่งข้าวแตก	บริเวณสวาท อาจอยู่ซ้ายหรือขวาก็ได้ บางทีระบุว่าต้องอยู่ด้านซ้ายจึงจะเรียกยั่งข้าวแตก 	เจ้าของจะมีความโชคดี ถ้าปลูกข้าวทำนา ก็จะได้ข้าวมาก จนยุ่งฉางที่สร้างไว้ไม่พอกเก็บ เรียกว่าได้ข้าวมากเหลือเฟือ ถ้าพยายามใส่เข้าไปอีกก็จะทำให้ยั่งข้าว หรือเล้าข้าวแตกได้
6. แม่ฮ้างเปิดขึ้น (บัวโลม, 2553) ในแง่มุมที่ดี	ขวัญที่ขาพับหลัง	ใครเห็นใครชอบเป็นเสน่ห์ชายออกได้ง่าย
7. (1) ขวัญกั้งห่ม (ทุกภาค ยกเว้นภาคใต้) (2) ขวัญประจำใจ (สงบ, 2553) (3) ตั้งตาง(ที่นั่งบนหลังช้าง) (จันทร์, 2553)	บริเวณกลางหลัง	ขวัญดี น่าจะหมายถึงการได้รับอุมชูช่วยเหลือ กระตาบหน้า/คูบหน้า
8. (1) กระตาบหน้า (2) ตะพานหน้าหรือคูบหน้า (สมจิตร, 2553)		ถ้าเป็นคู่ อย่างน้อย 2 คู่ จะเป็นควายที่ฝึกหัดง่าย(สวาท,2553) ซึ่งเหมาะสำหรับนำมาฝึกหัดใช้งานและฝึกการแสดงได้
9. ขวัญค้ำหน้า คุณหลัง (คำ, 2553)	คือมีขวัญเลขหนึ่ง พร้อมกับมีขวัญคู่ บริเวณร่องสะโพกใต้หางลงมาอีก 1 คู่	เป็นขวัญดี ค้ำคุณกับเจ้าของ เจ้าของได้รับความร่มเย็น มั่งมีศรีสุข (หายาก)
10. ขวัญค้ำหน้า คุณหลัง (ปรีชา, 2553)	ขวัญ 4 คู่ คือคู่แรกจะอยู่ที่ไหล่ 2 ข้าง เรียกกระตาบหน้า และคู่ที่ 2 จะอยู่ช่วงเอวสูงกว่าบริเวณสวาท เรียกกระตาบหลัง	ความหมายเช่นเดียวกัน คือ ทำให้เจ้าของมีโชคลาภ(ค้ำคุณกับเจ้าของ)

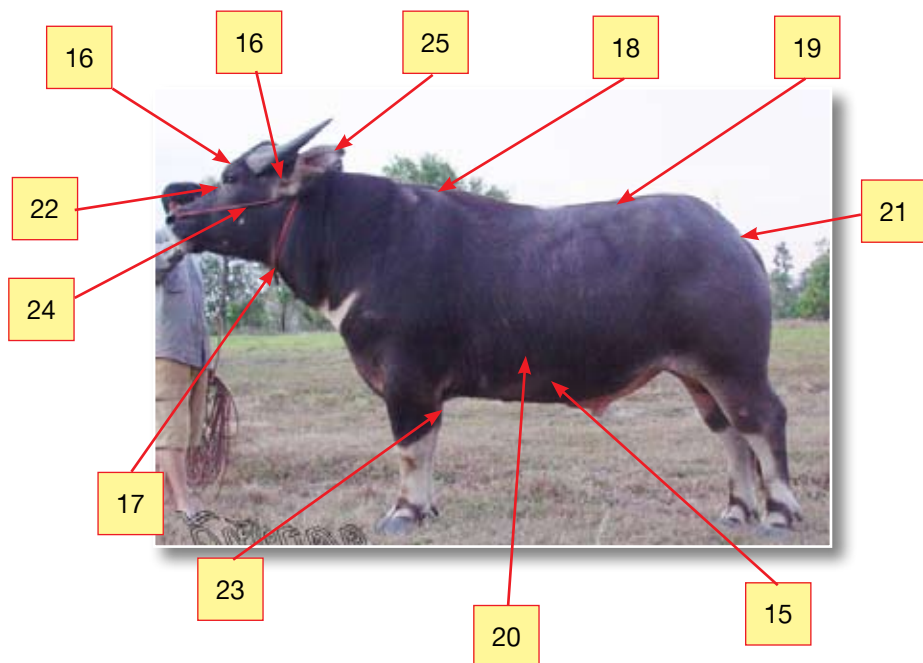
ตารางที่ 1 แสดงชื่อ ตำแหน่งขวัญดีและคติความเชื่อ (ต่อ)

ตำแหน่งขวัญที่/ชื่อ	ตำแหน่งขวัญ	คติความเชื่อ
11. หาบเงิน-หาบทอง (ปรีชา, 2553) หาบเงิน-หาบทอง	ขวัญคู่ตอกันเหมือนไม้คาน บริเวณด้านบนของสวาท 1 ขวัญ และไหล่หน้า 1 ขวัญ ถ้ามีด้านเดียว เรียกหาบเงิน หาบทอง ถ้ามีทั้งสองด้าน เรียก หาบเงินหาบทองคู่	เป็นศิริมงคล ใครมีควายขวัญ ลักษณะนี้ จะมีความเจริญรุ่งเรืองใน การประกอบอาชีพ ทำนาได้ข้าวมาก ค้าขายดี มีโชคลาภ ร่ำรวย ถึงขนาด มีเงินทอง จนได้หาบได้หาม
12. ขวัญรับแขก (กลุ่มอีสาน) รับแขก	 ตรงคอที่รับแขกเวลาเข้าไถ	เป็นควายที่ไถนาดี คำคุณเจ้าของ ทำนาได้ข้าวมาก (วัง, ล้วน, 2553) ส่วนคำภู(2553) และ จรัญ(2527) เรียกขวัญที่อยู่ด้านบนของคอว่า “ออกแตก” ซึ่งเป็นตำแหน่งที่ใกล้เคียงกับขวัญรับแขก
13. ขวัญฮัดไถไถ คือ ถุง เก็บเงินสมัยโบราณ (เย็บด้วยผ้า)	อยู่ตรงช่วงเอว 2 ด้าน	เจ้าของจะมีเงินทอง ทำมาค้าขาย ร่ำรวย
14. (1) แวนพญา (2) ขมวดสาหร่าย (พิจิตร)	บริเวณสะโพก ด้านใดด้านหนึ่ง ส่วนใหญ่จะเยื้องมาทางสวาท	เป็นขวัญดี

หมายเหตุ ขวัญตำแหน่งที่ 10 และ 11 มีความใกล้เคียงกันมาก แต่ลักษณะขวัญหาบเงินหาบทอง การขมวดของขนจะต้องเชื่อมต่อกันจากจุดด้านไหล่หน้า ไปหาจุดด้านบนของสวาท เป็นลักษณะของไม้คาน สำหรับหาบสิ่งของในสมัยก่อน (คำ, 2553)

ชุดขวัญดี (2)

ตารางที่ 1 แสดงชื่อ ตำแหน่งขวัญดีและคติความเชื่อ (ต่อ)

ตำแหน่งขวัญดี/ชื่อ	ตำแหน่งขวัญ	คติ:ความเชื่อ
15. (1) สะเภา (ลำเภา) อุ้มทอง (2) ตะเภาล่อง (พร, 2553) (3) ตามอคำยั้ง (ประเทือง, 2553)	ขวัญที่ได้ท้อง หากมีทั้งสองข้างจะดี	ให้ลูกมาก ลูกดี และเลี้ยงลูกดี (เพศเมีย)
16. สามก้อนเล่าทอง (ทวี, 2553)	หลังหู 2 และหัว 1	ขวัญดี(ไม่มีคำอธิบาย)
17. ห้อยหิ้ง (คำภู, 2553)	อยู่ตรงกลางด้านล่างของคอ ตรงที่แขวนกระดิ่งพอดิ	ขวัญดี (ไม่มีคำอธิบาย)

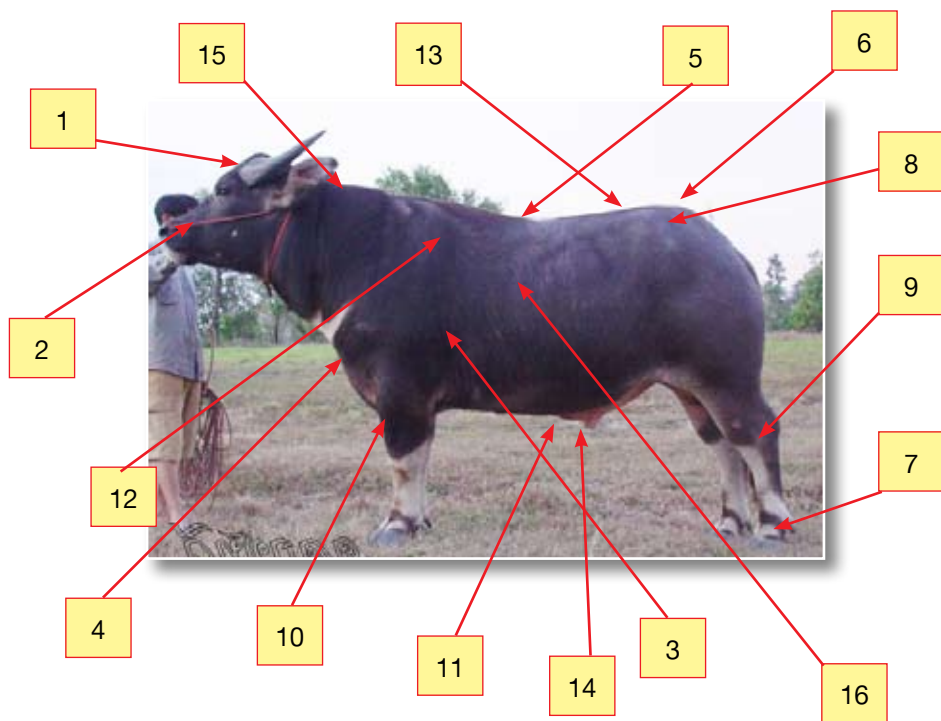
ตารางที่ 1 แสดงชื่อ ตำแหน่งขวัญดีและคติความเชื่อ (ต่อ)

ตำแหน่งขวัญที่/ชื่อ	ตำแหน่งขวัญ	คติ:ความเชื่อ
18. (1) จำเภา (กลุ่มภาคเหนือ) (2) พญากลางจ้อง (กลุ่มภาคกลาง) (3) กางหมหรือกางหม (คำภ. 2553)		บริเวณตรงโหนกหน้า หรือตรงตะโหนก ถือเป็นขวัญมงคลได้เป็นร่มเงา
19. กวาดกองหรือปัดกอง (ล้วน, 2553)	กลางหลังตรงปลายหางปัดถึงพоди	รำรวย กวาดข้าว ของ เงินทอง
20. ขวัญน้ำย่อย (ล้วน,พร, 2553)	บริเวณแนวของปลายซี่โครง (ซี่โครงสุด:อีสาน)	ขวัญดีถึงปานกลาง
21. (1) ก้อนหางคำ (2) กกหางทับ(พร, 2553)	บริเวณเหง้าหาง(กกหาง)	ขวัญดี(ไม่มีคำอธิบาย)
22. ส่องทาง (พร, 2553)	สันจมูกที่ตรงกับตา 2 ข้าง	เหมือนส่องนำทางความเจริญ โชคลาภ
23. บันไดแก้ว (พร, 2553)	เหนือข้อขาหน้า ตรงที่คนใช้เหยียบเวลาขึ้นขี่	เป็นบันไดสู่ความสำเร็จ ทำการงานอาชีพประสบผลสำเร็จ
24. รักยิ้ม(พร, 2553)	ข้างแก้มด้านใดด้านหนึ่ง หรือทั้งสองข้าง	ขวัญดี รับแขก ซื่อซายง่าย
25. นางกวัก	ปลายหูข้างใดข้างหนึ่ง	เงินทอง อุดมสมบูรณ์

26. ขวัญดาวเรือง คือควายที่มีขวัญรวมกันทั้งหมด 12 จุด ทั้งที่อยู่ในตำแหน่งที่ดีและไม่ดี จะถือว่าเป็นควายที่ดีที่สุด หรือพญาควายก็ว่าได้ แต่หายากมาก (พร, 2553)

ชุดขวัญไม่ดี

4.2 ขวัญไม่ดี มีความเชื่อว่าไม่เป็นมงคลกับผู้เลี้ยง หรือมีไว้ครอบครอง ดังนี้

ตารางที่ 2 แสดงชื่อ ตำแหน่งขวัญไม่ดี และคติความเชื่อ

ตำแหน่งขวัญที่/ชื่อ	ตำแหน่งขวัญ	คติ:ความเชื่อ
1. กระบานหัวแตก (สอดคล้องทุกภาค)	บริเวณกลางหน้าผาก บางแห่งกล่าวว่า ว่ามี 1 ขวัญ บางแห่งระบุว่า มี 2 ขวัญจึงเรียกกลางหัวแตก	ขวัญกลางหัวแตก ควายตัวนั้นจะ ตายโหง เช่น โดนฟ้า ฟ้าผ่า ตกเหว ตกเขา หรือตกบ่อน้ำตาย(บุญโลม, 2553)
2. (1) สีดาน้ำให้ หรือ สิดาร่องให้ (ทุกภาค) (2) ขวัญน้ำตา	บริเวณใต้ตาที่น้ำตาไหลลงมา 	(1) เจ้าของจะประสบความทุกข์ ความโศก แพ้ภัยตัวเอง (2) ไม่เป็นที่ต้องการของผู้พบเห็น (สงบ, 2553)

ตารางที่ 2 แสดงชื่อ ตำแหน่งขวัญไม่ดี และคติความเชื่อ (ต่อ)

ตำแหน่งขวัญที่/ชื่อ	ตำแหน่งขวัญ	คติความเชื่อ
3. (1) แทงโลง (2) ขวัญแทงพุง (3) ฮับหอก (หมายถึงรับหอก)	ขวัญกลางตัวทั้งสองข้าง เยื้องมาด้านหน้าใกล้ตำแหน่งหัวใจ ที่เพชรฆาตใช้มีดแทง(หรือใช้หอกแทง ในสมัยโบราณ)	เป็นอัปมงคล ดื้อรั้นไม่เชื่อฟัง เลี้ยงไม่โต (ล้วน, 2553)
4. (1) ธรณีอกแตก (2) ปั่นพื้น	ขวัญบริเวณหน้าอกตรงลูกมะพร้าว	นำความทุกข์ยาก เดือดร้อน มาสู่เจ้าของ
5. (1) นั้งทับ(ฮึด, 2553) (2) ที่นั่งโจร	บริเวณกลางหลังจุดที่คนขึ้นขี่พอดิ	(1) เชื่อว่าถ้าของหายจะไม่ได้คืน (ฉลอง, 2553) (2) ของรักหายแล้วจะไม่ได้คืน (ฮึด, 2553)
6. (1) ปิดตลอด (2) วิปิด	ขวัญที่ตะโพนกหลัง ตรงกระดูกก้นกบ	ไม่ดี ทำมาค้าไม่ขึ้น เหมือนทางที่จะกวาด(ปิด)ออกไปตลอด (ล้วน, 2553)
7. ขวัญติดซี่ (พร, 2553)	บริเวณใต้เส้นน้อย	จะดื้อชอบเถะเถิบเจ้าของ (ล้วน และคำ, 2553) ให้ความเห็น ว่า ขวัญติดซี่ น่าจะมีเฉพาะในวัว)
8. (1) กาเซ็ดสบ (อีสาน) คือ กาเซ็ดจะงอยปาก (2) นกเอี้ยงลับ (กลุ่มภาคกลาง)	บริเวณปุ่มสะโพก ข้างใดข้างหนึ่ง (เมื่อกาบินมาจับที่กระดูกก้นกบของควาย ก็จะใช้จะงอยปากเซ็ดทำความสะอาดกับปุ่มสะโพก)	(1) เจ้าของมักเจ็บป่วยบ่อย (2) ถ้าเป็นคน หมายถึงคนที่พูดเรื่อยเปื่อย ไม่น่าเชื่อถือ(พูดมาก ไม่ได้สาระ) (ทองสัน, 2553)

ตารางที่ 2 แสดงชื่อ ตำแหน่งขวัญไม่ดี และคติความเชื่อ (ต่อ)

ตำแหน่งขวัญที่/ชื่อ	ตำแหน่งขวัญ	คติ:ความเชื่อ
9. (1) เปิดขึ้น(ขึ้น :ผ้าถุง) (2) แม่ฮ้าง (แม่หม้าย) เปิดขึ้น : ใน ความหมายที่ไม่ดี	ข้อพับด้านในขาหลัง 	ถ้าคนเลี้ยงมีครอบครัวแล้วไม่ดี มัก มีชู้ และถ้าควายเพศเมียมีขวัญนี้ เวลาเป็นสัด จะพาฝูงวิ่งหนีเตลิด เปิดเปิง บางที่ต้องค้นหาตามป่า ตามเขา (บัวโลม, 2553)
เปิดขึ้น (ผ้าถุง)		
10. ผ่าแมบ (ล้วน, 2553)	ชอกขาหน้าด้านใน(รักแร้)	ไม่ดี ชื้อขายขาดทุน
11. (1) ขวัญบ้นพื้นธรณี (2) ขวัญบ้นพื้น (วิลัย, 2553) (3) เรือร่ว	ใต้ท้องบริเวณด้านหน้าสะดือ	ไม่ดี ชอบหนีจากฝูง หรือพาฝูงหนี(จำปา, 2553) ภรรยาคนเลี้ยงมักจะมีชู้
12. กระทาบหน้า (จรัญ, 2527)	ข้างลำตัวส่วนไหล่หน้า หนึ่งข้างหรือสองข้าง	มีขวัญเดียวไม่ดี
13. กระทาบหลัง (จรัญ, 2527)	อยู่ด้านข้างเหนือสวาม	มีขวัญเดียวไม่ดี
14. (1) ลิงค์จ้ำ (ล้วน, 2553) (2) ลิงค์ฟ้ง (จรัญ, 2527)	ด้านหน้าของอวัยวะเพศผู้ 	ไม่ดี (ไม่มีคำอธิบาย แต่น่าจะเป็น ควายดื้อ บังคับยาก ไม่เหมาะ สำหรับใช้เป็นพ่อพันธุ์)
		ลิงค์จ้ำ
15. ออกแตก (พร, 2553)	ด้านบนของลำคอ	ไม่ดี (ไม่มีคำอธิบาย)
16. ขนาคา (พร, 2553)	บริเวณชายโครง ตรงกัน 2 ข้าง	ไม่ดี เหมือนถูกขนาค้าง ทำอะไรไม่ เจริญ ไม่ขยายผล

5. การคัดเลือกโดยคุณลักษณะกาลกิณี หรือลักษณะอัปมงคลที่ไม่พึงประสงค์ ถือเป็นลักษณะที่ไม่เป็นมงคล จะส่งผลไม่ดีต่อผู้เลี้ยงอย่างรุนแรง บางอย่างก็จะเป็นลักษณะที่ไม่สมบูรณ์ของอวัยวะ ทำให้ดูไม่สวยงาม หรือไม่เหมาะกับการใช้งาน และมักจะถูกปฏิเสธการเลี้ยง และห้ามการซื้อขาย หรือเมื่อมีการซื้อขาย ก็จะได้ราคา และมักจะถูกฆ่าเพื่อเป็นอาหารมากกว่าที่จะถูกเลี้ยงไว้ขายพันธุ์ คนที่มีอาชีพซื้อขายควายงาม หรือซื้อขายควายงาน ในสมัยก่อน ถ้าเพลอไพล หรือถูกหลอกให้ซื้อควายที่มีลักษณะต้องห้าม จะถือว่าเป็นการเสียเหลี่ยมนักเลงควายเลยทีเดียว

ตารางที่ 3 แสดงลักษณะกาลกิณีและคติความเชื่อ

ลักษณะ/คำอธิบาย	คติความเชื่อ
5.1 พญาควาย ลักษณะเป็นสีเผือก(ดำ) 4 แห่ง ได้แก่ ตรงหน้าผาก เท้า หาง และปาก ตามคำกล่าว “หน้าเด่น ตีนขาว หางดอก ปากคาบแก้ว” จะไม่ใช้ทำพ้อพันธุ์(เอกลักษณ์, 2553) หน้าเด่น ตีนขาว (ตรงจุดนี้ปกติจะเป็นสีดำ) หางดอกหรือหางขาว	(1) พญาควาย ปัจจุบันหาดูได้ยาก เชื่อว่าเป็นควายเจ้า ควายตัวอื่นจะยำเกรง ยกให้เป็นจำฝูง (2) ถ้ามีแล้ว “ไม่ให้ขาย ไม่ให้ฆ่า” และถ้ายังไม่มี “ไม่ให้ซื้อ ไม่ให้หามาเลี้ยง” (บัวโลม, 2553) (3) พญาควาย ใช้ไถนาในผืนนาที่ฝิดู จะข่มผีได้(จำปา, 2553)
5.2 ขวยตูม หรือ ฮ้องตูม คือลักษณะ การเกิด หลุมรูปกรวยบริเวณระหว่างซี่โครงใดซี่โครงหนึ่ง เวลาปกติจะมองไม่เห็น เมื่อควายร้อง (ฮ้อง: ร้อง อีสาน) จึงจะนูน(ตูม:นูน,อีสาน) ออกมาให้เห็น(กลุ่มอีสาน)	เชื่อว่าใครมีในครอบครอง จะนำภัยมาสู่ตัวเอง และครอบครัว เหมือนนิทานชาวนาเลี้ยงงูเห่า อาจถึงกับฆ่าเจ้าของหรือคนเลี้ยงได้ คำขายก็จะเก็บเงินไม่อยู่ ต้องได้ใช้จ่ายเงินออกไปตลอด(ล้วน, 2553)

ตารางที่ 3 แสดงลักษณะกาลกิณีและคติความเชื่อ (ต่อ)

ลักษณะ/คำอธิบาย	คติความเชื่อ
5.3 ชุมพี: หรือหลุมพี คือสวาทใหญ่และเล็ก กินหญ้าไม่เต็มง่าย กินทั้งวันก็ไม่เต็ม ดูไม่อ้วน เปรียบกับหลุมฝังศพคนตายในสมัยก่อน เมื่อเวลาผ่านไปเกิดการเน่าเปื่อย ดินบริเวณหลุมก็จะยุบตัวลงเป็นหลุม (วิสัย, 2553)	ลักษณะไม่เป็นมงคลเหมือนกับขวยตุม ชุมพี หรือ หลุมพี
5.4 กระดุกหลุด กระดุกข้างสุด กระดุกซี่โครงซี่สุดท้ายเจริญไม่เต็มที่ และไปรวมกับซี่อื่น (จรรย์, 2527) ทำให้เห็นสวาทด้านนั้นดูกว้างไม่สวยงาม (สอดคล้องทุกภาค) กระดุกหลุด	(1) ทำมาค้าขายไม่ขึ้น คือสุด(หรือหมด) เจ้าของเดือดร้อน (2) มีความหมายว่าจมน้ำไม่เพียงพอ ทำมาค้าขายทุนหาย กำไรหด (3) มักเป็นควายดื้อ ฝึกยาก เวลาไถนาถ้าร้อนอยากลงนอนน้ำก็จะนอนทันที ไม่สนใจเจ้าของ
5.5 ฟ้าแลบ หรือแมบ คือการต่างในที่ลับ บริเวณซอกขาหน้า เวลาหยุดอยู่กับที่จะมองไม่เห็น เวลาเดินจึงจะสังเกตเห็น (คำ, จำปา, วิสัย, ล้วน, วัง, 2553)	(1) เป็นลักษณะไม่ดี แต่จะซื้อ-ขายต่อมือกันไปเรื่อยๆ (เป็นลักษณะปราบเซียน เสียเหลี่ยม จึงทำให้ต้องรีบขายออก แม้จะขายเท่าทุนหรือ ขาดทุนก็ยอม (วัง, 2553) (2) เชื่อว่าทำให้เจ้าของซื้อขายขาดทุน ถ้าขายจะต้องถอนขนหางไว้ เป็นเคล็ดว่ายังไม่ได้ขาย(จำปา, 2553)

ตารางที่ 3 แสดงลักษณะกาลกิณีและคติความเชื่อ (ต่อ)

ลักษณะ/คำอธิบาย	คติความเชื่อ
5.6 อมถ่าน(ล้นดำ) อาจเป็นทั้งข้างบนและข้างล่าง ล้นจะมีจุดสีดำ ส่วนใหญ่จะอยู่ใต้ล้น สังเกตยาก ถ้าไม่อำปากและใช้มือล้วงดู(คำ, 2553)	ไม่เป็นมงคลกับเจ้าของผู้เลี้ยง
5.7 ขาตก ขาดอน ขากระตุก ส่วนใหญ่จะกระตุกตอนเข้ามิด และถ้าเดินไปสักพักบางตัวอาการจะหายไป สังเกตไม่เห็น(สอดคล้องทุกภาค)	เดินไม่งาม ทรงตัวไม่ดี ไม่เหมาะที่จะใช้งาน ใครที่ซื้อควายขาตก ก็จะถือว่าเป็นการเสียเหลี่ยมมากสำหรับพ่อค้าควาย
5.8 นอนกรน/นอนคราง	เป็นลักษณะไม่เป็นมงคล เจ้าของจะเดือดร้อน โดยถ้ากรนในจังหวะหายใจออกไม่ดี แต่ถ้าเป็นจังหวะหายใจเข้าถือว่าไม่เป็นไร (บัวโลม, 2553)
5.9 ทามทานแลบล้น(งูสามเหลี่ยมแลบล้น) อูจจาระติดกันเป็นวงสีขาว (คำ, ประเทือง, 2553)	ไม่เป็นมงคล เลี้ยงไม่อ้วน ซึ่งเป็นไปได้ว่าอาจเป็นพยาธิไส้เดือน ทำให้เป็นขีปน(ผู้เขียน)
5.10) บั้งลึงค์ก่าน(ก่าน: คาดขาว) และถุงหุ้มลูกอันทะก่าน คือมีสีขาวคาคที่ลึงค์หรืออันทะ	เป็นควายดื้อชนลูกควาย และชนคน มักเลี้ยงไม่เชื่อง
5.11 ท้องแร่ คือ หนังท้องมีสีดำ (จรัญ, 2527) สอดคล้องกับปราชญ์กลุ่มจังหวัดสกลนคร	ไม่เป็นมงคล เลี้ยงไม่อ้วน จะพอมลงเรื่อยๆ
5.12 ลูกอันทะบิต /ขอบหูดำ/ปลายลึงค์ดำ และตาปลาตุก (กลุ่มภูมิปัญญาอีสาน, กลาง, ใต้)	นิสัยดื้อ ชอบชน ถ้าเป็นควายชน จะชนเก่ง มีความอดทน และจะเป็นควายที่ไวใจไม่ได้ และทำร้ายเจ้าของหรือผู้เลี้ยงได้
5.13 แทงบ้อง รวมกับอมลึงค์ คือควายที่แทงบึงค์(แทงบ้อง)ออกมา แล้วก้มไปใช้ปากอมลึงค์ของตนเอง	ถือว่าเป็นควายกาลี จะนำความลำบากมาให้เจ้าของตลอดเวลา(วิสัย, ล้วน, 2553)
5.14 ฟันหน้าห่างเป็นรู เรียก ประตู่ผี	เลี้ยงแล้วมักจะถูกขโมย(ล้วน, 2553)
5.15 คุยแซก หรือตะกุกแทรก กระดุกที่โผล่ขึ้นมาข้างกระดุกกันบ 2 ข้าง	เลี้ยงไม่อ้วน ลักษณะนี้จะเกิดตั้งแต่ที่เป็นลูกควาย ไม่ใช่พอมแล้วเกิด (ล้วน, บัวโลม, 2553)

ตารางที่ 3 แสดงลักษณะกาลกิณีและคติความเชื่อ (ต่อ)

ลักษณะ/คำอธิบาย	คติ:ความเชื่อ
5.16 หนังปลาเค้า คือหนังบาง มักแห้งเป็นขุย เหมือนหนังปลาเค้า(ปลาน้ำจืดชนิดหนึ่ง)	ไม่ค่อยโต เลี้ยงยาก ไม่อดทนในการทำงาน
5.17 ตาแหวน คือขอบตากกลม ขอบตาจะเป็นขนสี ขาวโดยรอบ	มักจะตื่นตกใจง่าย
5.18 กินนมฟ้า คือ ยืนดูดน้ำลาย ลักษณะน้ำลาย ฟุ้งปาก (ฉลอง, 2553)	ไม่เลี้ยง ถ้าเลี้ยงไว้ไม่เป็นสิริมงคล
5.19 ตาหนู ตาสวด ตาคอน(ตาหมู่นๆ) และ ตาแดง (ตาไซ: คือ ตาซ่อนไซหาเรื่อง)	นิสัยดูร้าย เป็นอันตรายกับผู้เลี้ยง
5.20 กินหาง คือ กัดขนหางตัวเอง (วิสัย, 2553)	ไม่เป็นสิริมงคล
5.21 นอนกัดฟัน	ไม่เป็นสิริมงคล มักเป็นโรคระบาดง่ายกว่าควายทั่วไป (บัวโลม, 2553)
5.22 อวัยวะเพศผู้ “สู้” อยู่เสมอ	ไม่เลี้ยง เลี้ยงไม่เป็นสิริมงคล และ วัง (2553) เรียกลักษณะที่ชอบแทงลึงค์เข้าออก ว่า “ตามทานแลบลัน” (ตามทาน คือ งูสามเหลี่ยม)
5.23 ขาส่อง น่องสี	ขาหลังเดินกระทบกัน เดินไม่สวย ลักษณะคล้าย น่องแมว หรือน่องลิง (วิสัย, 2553)
5.24 หางขาว(สอดคล้องทุกภาค)	เชื่อว่าไม่สวย จะเป็นมงคลกับเจ้าของที่เลี้ยง แต่เมื่อเจ้าของขายไป กลับทำให้เกิดอัปมงคลได้ จึงไม่ให้ซื้อให้ขาย (สมบัติ,ทองใบ, 2553)
5.25 อวัยวะเพศเมียเล็ก สั้นจน ผิดลักษณะ (อธิบายไว้ใน การคัดเลือกควายแม่พันธุ์)	ไม่ควรซื้อมาเลี้ยง เพราะให้ลูกยาก คลอดยาก และเลี้ยงลูกไม่ดี
5.26 หัวนมขาดหรือเกิน 4 เต้า (อธิบายไว้ใน การคัดเลือกควายแม่พันธุ์)	เป็นลักษณะไม่ดี

6. การคัดเลือกความตามคำสอนโบราณ (โสก หรือ โฉลกควาย)

คำว่า โสก เป็นลักษณะคำพูดสอน หรือเตือนใจ มีความหมายเดียวกับคำว่า โฉลก คือถูกต้อง ดีงาม หรือเหมาะสม(ประจักษ์, 2544) สำหรับโสกควาย จึงหมายถึง คำสอนที่บอกกล่าวถึงลักษณะควาย มีทั้งการกล่าวถึงลักษณะที่ดี ทำให้เกิดสิริมงคล บันดาลความสุขความเจริญ (คำคุณ: อีสาน) ให้กับเจ้าของหรือผู้เลี้ยง และบางโสกก็เป็นลักษณะการห้ามไม่ให้ปฏิบัติ เนื่องจากถือเป็นอัปมงคล ในการสืบค้นภูมิปัญญาครั้งนี้ พบโสก หรือ โฉลกที่เกี่ยวกับควาย เฉพาะในเกษตรภาคอีสาน ดังนี้

6.1 โสกควายงาม หรือ โฉลกควายงาม

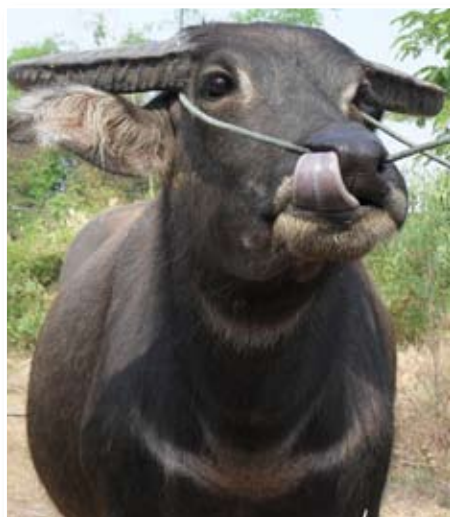
(1) โสกควายงาม 1 “สามอ้ง ป้องชาดำ ตาจอมไข่ เลาปลาคอ” (ล้วน, 2553)

สามอ้ง: ขนสีขาวรูปตัววี (V) ตรงบริเวณใต้คอตรงตำแหน่งเชือกรัดคอ 1 แห่งและตรงหน้าอกเหนือลูกมะพร้าวบริเวณที่ใกล้สายรัดแอกใหญ่ที่จะแยกเป็น 2 แถบชิดกันอยู่ รวมเป็น 3 บั้ง

ป้องชาดำ: มีขนสีดำตรงข้อกีบ (ภาษาอีสานเรียกว่าป้อง เช่น คำว่า ป้องอ้อย คือ ข้ออ้อย เป็นต้น)

ตาจอมไข่: ตาโต กลมมน ปลายแหลมพอดี คล้ายไข่ไก่หรือไข่เป็ดตมสูงตัดขวาง ไม่ใช่ตาเล็ก ตาหยา เหมือนตาปลาตก ซึ่งจะเป็นควายที่ดี ชอบชน และบางตัวจะชนคน รวมถึงผู้เลี้ยงหรือเจ้าของควายด้วย

เลาปลาคอ: คือช่วงลำตัวยาว เนื้อเต็มเสมอตั้งแต่ช่วงหน้าถึงช่วงหลัง เหมือนลำตัวของปลาช่อน (เลา หมายถึง โครงสร้าง และปลาคอ คือ ปลาช่อน)

(2) โสภควายงาม 2 “ตาแต้ม แก้มจ้ำ สันปลาบู่ ท้องหนู หูใบตองชาด”: (จำปา, 2553)

ตาแต้ม: คือมีจุดขนสีขาวที่หัว คิ้ว(มุมตา)

แก้มจ้ำ: คือจุดขนสีขาวที่แก้ม

สันปลาบู่: คือสันหลังแตกเป็นร่อง ยาว ชั่งน้ำได้ เหมือนหลังของปลาบู่

ท้องหนู: ท้องต้องมีขนสีขาว ถ้าขนท้องเป็นสีดำหรือสีอื่น ไม่ใช่ควายงาม

หูใบตองชาด: เหน็บหูดำ หูเล็กและ ยาว มีลักษณะคล้ายใบชาด (ชาด:ต้นชาด)

(3) โสภควายงาม 3 “สีเลา เขากองงาม หำ (อันทะ) เสมอ”: (วิสัย, 2553)

สีเลา: ควายที่มีหนังและขนสีเทา

เขากองงาม: เขาคดคันชัน หรือ คันชิง

หำเสมอ: ลูกอันทะเสมอ ไม่บิดเบี้ยว

6.2 โสภควาย หรือ โฉลกควาย ที่ลักษณะไม่ดี

“ขวัญใต้ท้อง ขาส่อง น่องฮี อวัยวะเพศเล็ก”: (วิสัย, 2553)

ขวัญใต้ท้อง: ขวัญบ้นพื้น หรือบ้นพื้นธรณี ไม่ดี ไม่เป็นมงคล

ขาส่อง: ขาหลังงอ ไม่ตรง

น่องฮี: น่องขาหลังงอเข้าข้างในหากันสองข้าง เวลาเดินจะกระทบเสียดสีกัน

อวัยวะเพศเล็ก: อวัยวะเพศเมียมีขนาดเล็ก สั้น แต่ขุนออกมา ทางปิดไม่มีด ช่วงปลาย จะแหลมงอนขึ้นเล็กน้อย สอดคล่องกับ คำ (2553) เรียกลักษณะนี้ว่างอยฝัง หรือนั่งฝัง จะเลี้ยงลูกไม่ดี

6.3 คำคม หรือคำกล่าวอื่นๆ เกี่ยวกับการคัดเลือกควาย

(1) “ควายตุ้มักชน คนจนมักเว้า”: (บุญโถม, 2553) (มัก: ชอบ, ชน: ชน, เว้า หรือ เว้า: พุด)

ควายตุ้ม คือควายเขาทุย ส่วนใหญ่เขาจะสั้น ชี้ออกด้านข้าง โค้งลงดิน หรือม้วนเข้าหาตัว ปลายที่แหลมจึงไม่สามารถใช้เป็นอาวุธไปขวิดหรือชนควายตัวอื่นให้บาดเจ็บได้ แต่มีนิสัยชอบหาเรื่องชนกับควายตัวอื่นๆ หรือชนควายเล็ก รวมทั้งชอบขวิดดิน ขวิดต้นไม้ นับว่าเป็นการอวดตัวเองหรือหลงตัวเอง เพื่อชมควายตัวอื่นๆ เหมือนคนมีปมด้อยที่มักชอบพุดจาอวดตัวเอง(ความจริงไม่มีอะไรที่จะอวด)

ข้อสังเกต มีความสอดคล้องกันของปราชญ์ชาวบ้านหลายแหล่ง ที่ระบุว่าควายเขาตุ้มหรือเขาทุย มักจะอ้วนเป็นพิเศษ แม้ในหน้าแล้งที่ควายทั่วไปจะผอม ซึ่งเป็นประเด็นที่ควรศึกษาวิจัยเพิ่มเติม(ผู้เขียน)

ควายเขางอบลงหุ้มคางถือเป็นลักษณะดีเรียก กอดเงิน กอดทอง (ทองใบ, 2533)

(2) “ดูควายให้ดูหาง ดูนางให้ดูหน้า (ดูแม่)”: (คำ, 2553)

ดูควายให้ดูหาง: ควายที่หางใหญ่ หางยาวสมบูรณ์ จะเป็นควายที่จะมีการเจริญเติบโตดี และถ้าจะให้แน่ใจก็ต้องดูไปถึงแม่ คือต้องสืบประวัติ เช่น การให้ลูกและลักษณะนิสัย (เรื่องหางควายปราชญ์ทุกพื้นที่ มีความเห็นที่สอดคล้องตรงกัน ว่าขนาดหางมีความสัมพันธ์กับอัตราการเจริญเติบโตของควายโดยตรง)

(3) “ไปค้าสามปี บอทอ(ท)สามบ่อ”: (วิสัย, ล้วน, 2553)

บอทอ คือ ไม่เท่า และ (ท)สามบ่อ หมายถึง อวัยวะเพศของควายตัวเมีย เป็นการเปรียบเทียบว่าถ้าเลี้ยงควายเพศเมีย 3 ตัว (บ่อ: หมายถึง บ่อน้ำ เป็นคำพูดเปรียบเทียบกับควายที่คลอดลูกออกมาทางอวัยวะเพศ เหมือนน้ำที่ไหลออกมาในบ่อ) ซึ่งถ้าเลี้ยงถึง 3 ปี จะต้องได้ลูกแน่นอน ลูกควายที่เกิดมาก็เหมือนดอกเบี๋ย ส่วนแม่ควายก็คือเงินต้น ถือว่ามีทรัพย์สินประกันความมั่นคงของครอบครัว ในขณะที่การไปค้าขายต่างถิ่น ในอดีตส่วนใหญ่จะเป็นการไปทำมาหากิน ไม่ค่อยได้เก็บเงินเป็นกอบเป็นกำ คนอีสานใช้คำว่าไป “เที่ยว” (ประจักษ์, 2544) เป็นการไปเพื่อหาประสบการณ์ชีวิตต่างถิ่นมากกว่า การตั้งใจไปประกอบอาชีพหรือตั้งหลักแหล่ง เรื่องการเลี้ยงควายนี้ มีปรากฏในโคลงโลกนิติบทที่ว่า

“กระปือหนึ่งห้ามอย่า	ควรครอง
เมียมึงอย่ามีสอง	สีได้
โคสามอย่าควรปอง	เป็นเหตุ
เรือนอยู่สี่ห้องให้	เดือดร้อนรำคาญ”

ซึ่งความหมายที่ห้ามเลี้ยงควายเพียง 1 ตัวนั้น อาจเป็นการให้ข้อคิดว่าจะไม่คุ้มกับเวลา เพราะควายถ้าเป็นเพศเมียจะค่อนข้างให้ลูกช้า และควายถือเป็นสัตว์สังคม ถ้าอยู่ตัวเดียวจะเบรียวดูแลยาก อีกอย่างถ้าเลี้ยงเป็นคู่อย่างน้อย 2 ตัวขึ้นไป ก็สามารถช่วยสลับเปลี่ยนแรงในการไถนา หรือสามารถใช้ลากเกวียนได้ ซึ่งจำเป็นต้องอาศัยควายเป็นคู่ (ผู้เขียน) และจากการสอบถามภูมิปัญญาชาวบ้าน ให้ความเห็นว่าควายที่เลี้ยง 1 ตัว ในสมัยก่อนคือควายที่เลี้ยงไว้ใช้งานซึ่งจะเป็นควายตัวผู้ จึงได้แต่แรงงาน ไม่สามารถให้ลูกได้ คนโบราณจึงต้องการให้เลี้ยงควายตัวเมียไว้ด้วย ได้ทั้งลูกและได้ใช้แรงงาน (วิสัย, ล้วน, 2553) ส่วน เรื่องศักดิ์ (2553) กล่าวว่า ควายเป็นสัตว์สังคม ไม่ชอบอยู่ตามลำพัง อย่างน้อยต้องมีคู่หรือมีฝูง ถ้าอยู่ตัวเดียวจะเบรียว ไม่ค่อยเชื่อฟังเจ้าของ เวลานำไปไร่ไปนา จะบังคับควบคุมลำบาก ผิดกับควายที่อยู่รวมกันหลายตัว

7. การคัดเลือกซื้อควายตามภูมิปัญญาท้องถิ่น

ความรู้และภูมิปัญญาในการคัดเลือกซื้อควาย ซึ่งได้จากการสืบค้นภูมิปัญญา และจากเวทีเสวนาการคัดเลือกควายพันธุ์ดีโดยภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นองค์ความรู้ที่ได้รับการถ่ายทอดสืบต่อกันมา ถือเป็นวิธีการคัดเลือกพันธุ์ควายอีกรูปแบบหนึ่ง ที่ผู้คัดเลือกไม่ได้เลี้ยงควายพ่อแม่พันธุ์เอง แต่อาศัยความรู้ภูมิปัญญาที่มี สามารถคัดเลือกซื้อควายที่มีลักษณะดีมาเลี้ยงได้ ดังนี้

7.1 ลักษณะควายที่ควรซื้อมาเลี้ยง และวิธีการคัดเลือกซื้อ

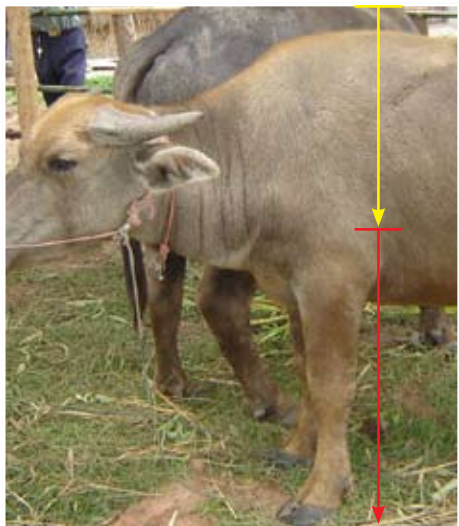
ตำราที่ 1: การเลือกซื้อควายเพื่อมาเลี้ยงทำพันธุ์ ถ้าเป็นควายที่อายุน้อย ให้ดูลักษณะกระดูก ควายที่อายุน้อย ซึ่งจะเจริญเติบโตไปข้างหน้าได้อีกมาก จะต้องมีลักษณะกระดูกแข็งแรง-ขา หนาใหญ่ หรือ แข็งขามุก (มุก: ใหญ่ สมบูรณ์) องค์ความรู้นี้สอดคล้องกับปราชญ์ทุกพื้นที่

ตำราที่ 2: เลือกซื้อควายที่กระดูกใหญ่ ข้อขาใหญ่ แข็ง (ป่องขา: อีสาน) ยาว บั้นท้ายเต็ม หน้งหลวม หน้งหนา สีเทาดำหรือเทาแดง ขนสั้นเป็นมัน ขนจับถี่ กินหญ้าเก่ง เนื่อสน (กล้ามเนื้อเป็นมัดเห็นชัดเจน)(คำ, 2553)

ตำราที่ 3: ดูจากส่วนสูง ควายที่มองดูส่วนหน้าต่ำกว่าส่วนท้ายชัดเจน แสดงว่ายังเป็นควายที่อายุน้อย แต่ถ้าส่วนหน้าดูเสมอหรือสูงกว่าส่วนท้าย(คล้ายครกกระเดื่องตำข้าว)แสดงว่าควายตัวนั้นอายุมากแล้ว (บัวโลม, 2553)

ตำราที่ 4: การวัดความสูง ใช้เชือกหรือไม้วัดความสูงของขาหน้า โดยวัดจากพื้นถึงชอกขาหน้า ถือเป็นความยาวขา เสร็จแล้วนำความยาวขาที่ได้ วัดต่อขึ้นไปจากชอกขาถึงหลัง(เป็นความสูง) ถ้าความยาวส่วนขายาวกว่า คือเลยแนวหลังขึ้นไป แสดงว่าควายตัวนี้จะโตได้อีก แต่ถ้าความยาวพอๆ กันหรือสั้นกว่า แสดงว่าควายตัวนี้จะไม่โต หรืออาจโตได้อีกเล็กน้อย จึงไม่ควรซื้อมาเลี้ยง (บัวโลม, เพิ่มสุข, 2553)

(จากภาพ:เส้นสีแดงและสีเหลือง จะมีความยาวเท่ากัน ซึ่งความยาวของเส้นสีเหลืองที่พ้นระดับหลังขึ้นไป คือการเจริญเติบโตที่เหลือและจุดสูงสุดคือประมาณการความสูงของควายตัวนี้เมื่อโตเต็มที่)

ตำราที่ 5 เลือกซื้อควายหนังหนา หนังจันทน์ ขนน้อย (คือขนห่าน) ผิวหนังเรียบเป็นมัน จะเลี้ยงง่าย โตเร็ว (วิสัย, 2553)

ตำราที่ 6 เลือกซื้อควายที่มีก้อนเนื้อย่อยตรงบริเวณสะโพกใต้ขาหลังลงมา ซึ่งจะสังเกตเห็นเป็นคู้ ซึ่งจะแสดงว่าเป็นควายที่มีความสมบูรณ์ ยิ่งถ้ายังเป็นควายที่อายุน้อย แสดงว่าจะเจริญเติบโตไปได้อีกมาก (เทพชาย, 2553)

2. ลักษณะควายที่ไม่ควรซื้อมาเลี้ยง

2.1 ควายที่เลี้ยงไม่อ้วน ถ้าถอนขนเส้นยาวที่แพงคอดูรากขน ถ้ามีลักษณะเป็นขีดขวาง 3 จุดหรือ 3 ชิด ไม่ควรซื้อมาเลี้ยง (จำปา, 2553)

2.2 ควรซื้อควายที่ซีโครงจับสูง พร้อมกับสวาบแคบ จะดูอ้วนอยู่ตลอดเวลา เลี้ยงแล้วจะขายง่าย ได้กำไร ส่วนควายที่ซีโครงจับต่ำ เรียกควายหลาบเลือ (ตัวบางเหมือนตัวเลือ) จะเป็นควายที่เลี้ยงไม่อ้วน แต่จะเหมาะสำหรับซื้อมาใช้เป็นควายงาน (ล้วน, 2553)

2.3 ควายที่มีคุดแซก หรือ ตะกุกแทรก ซึ่งมักเป็นควายที่เลี้ยงไม่อ้วน (บุญโลม, ล้วน, 2553) สอดคล้องกับ คำ (2553) ที่กล่าวว่าควายที่มีตะกุกแทรก ร่วมกับมีขนที่ห่านมาก และสวาบกว้างใหญ่ จะเป็นควายเลี้ยงไม่โต เลี้ยงยาก

2.4 ควายที่มีลักษณะตาหนู (ตาเล็ก) ร่วมกับลักษณะปากเล็ก จมูกคล้ายจมูกม้า จะเป็นควายที่กินหญ้าไม่เก่ง เลี้ยงยาก (คำ, 2553) ส่วน สมบัติ(2553) กล่าวว่าควายตาหนู จะค่อนข้างซึกแล้ว แต่ไถนาดี

2.5 ควายขนค่าง เล็นเล็กและยาว หางเข้าชี้ คือเหง้าหางไม่เต็ม หางสั้น หางหนูคือหางเล็กกลม จะเลี้ยงยากเลี้ยงไม่โต (วิไลย, 2553)

2.6 การซื้อควายที่มีลักษณะเป็นพญาควาย รวมประเภทนอนกรน นอนคราง นอนกัดฟัน และควายที่มีลักษณะกาลกิณีต่างๆ นอกจากอาจจะเป็นภัยกับตัวเองแล้ว เมื่อซื้อมาเลี้ยงแล้วอาจต้องขายขาดทุนในภายหลัง เพราะพ่อค้าที่เหลี่ยมจัด มักจะนำเอามาเป็นข้ออ้างในการกดราคารับซื้อได้

บทที่ 4

วิเคราะห์ภูมิปัญญาท้องถิ่นการคัดเลือกควาย

ผลจากการสืบค้นภูมิปัญญาไทยเกี่ยวกับการคัดเลือกควาย จะเห็นว่าหลายภูมิปัญญาเป็นองค์ความรู้การคัดเลือกที่เป็นลักษณะเชิงคุณภาพล้วน มีลักษณะเป็นนามธรรม แต่บางองค์ความรู้จะมีลักษณะเชิงปริมาณแฝงอยู่ และมีบางองค์ความรู้สามารถจัดเป็นทั้งลักษณะคุณภาพและปริมาณ ซึ่งทั้งสองลักษณะสามารถวิเคราะห์เปรียบเทียบในเชิงหลักการปรับปรุงพันธุ์สัตว์ และนำมาใช้ประโยชน์ในแง่การปรับปรุงพันธุ์ควายในประเทศได้ ดังนี้

1. การจัดกลุ่มภูมิปัญญาท้องถิ่นตามวัตถุประสงค์ของเกษตรกร จากผลการสืบค้นภูมิปัญญาการคัดเลือกควาย เห็นว่าสามารถจำแนกเป็นวัตถุประสงค์ในการคัดเลือกโดยเกษตรกรได้เป็น 2 ลักษณะ ตารางที่ 4 ดังนี้

1.1 วัตถุประสงค์การปรับปรุงพันธุ์เชิงอนุรักษ์ (Conservative) องค์ความรู้ปรัล็กย้อยของลักษณะควายงามตามอุดมคติบางประการ และ การคัดเลือกโดยการดูตำแหน่งขวัญ และลักษณะกาลกิณี ส่วนใหญ่เป็นลักษณะเชิงคุณภาพ ไม่สามารถทำการชั่งตวง หรือวัด ในเชิงปริมาณได้ เป็นการบ่งบอกได้เพียงว่าใหญ่ สวย สง่า ขาว เทา ดำ เช่น รูปร่าง หน้าตา ลักษณะรูปทรงของเขา สีขน เป็นต้น โดยองค์ความรู้เหล่านี้ถูกอนุรักษ์ถ่ายทอดสืบต่อกันมา เป็นการอนุรักษ์พันธุกรรมประจำถิ่น (in situ conservation) จากความเชื่อและค่านิยมที่แตกต่างกันไปบ้างของคนแต่ละถิ่นที่ ยิ่งส่งผลดีต่อความหลากหลายของพันธุกรรมควายไทยที่ถูกคัดเลือกโดยธรรมชาติเรื่อยมา ซึ่งองค์ความรู้เชิงอนุรักษ์นี้ส่วนใหญ่จะอยู่กับกลุ่มผู้ที่เลี้ยงควายเข้าประกวดโดยตรง และเกษตรกรรุ่นเก่า ที่มีอดีตเป็นพ่อค้าควาย(นายฮ้อย) ที่เคยรวบรวมควายไปขายแถบภาคกลางในสมัยก่อน ซึ่งภูมิปัญญาหลายอย่างสามารถพัฒนาในเชิงเศรษฐกิจและสร้างมูลค่าเพิ่มให้กับควายได้ เช่น ควายงามที่เข้าประกวด ที่มีลักษณะสวยงามตามอุดมคติ แม้ไม่ได้มีตัวเลขการผ่านทดสอบอัตราการเจริญเติบโตยืนย่น หรือไม่มีพันธุ์ประวัติที่ชัดเจน ก็อาจขายได้ราคาเป็นแสนบาทขึ้นไป และควายที่เข้าประกวดในงานควายและโคเนื้อแห่งชาติที่ผ่านมานั้น มีค่าเฉลี่ยความสูง ความยาวและน้ำหนักตัวมากกว่าควายตามศูนย์และสถานีวิจัยทดสอบพันธุ์สัตว์ ของกรมปศุสัตว์ (จินตนา, 2548) ภูมิปัญญาเหล่านี้จึงเป็นเรื่องที่น่าสนใจนำมาศึกษาวิเคราะห์อย่างจริงจัง เพื่อนำไปสู่การพัฒนาในเชิงเศรษฐกิจ มากกว่าที่จะให้เป็นภูมิปัญญาเชิงอนุรักษ์ตามที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน โดยอาจนำมาเป็นข้อสังเกตร่วมกับการกำหนดวัตถุประสงค์ในการปรับปรุงพันธุ์ในเบื้องต้น ซึ่งอาจมีส่วนทำให้การคัดเลือกลักษณะเชิงปริมาณมีความก้าวหน้ารวดเร็วและตรงตามความต้องการของเกษตรกรผู้เลี้ยงควายมากยิ่งขึ้น ยกตัวอย่างเช่น ควายที่ได้รับการปรับปรุงพันธุ์ให้มีอัตราการเจริญเติบโตดี น้ำหนักหย่านมสูง อาจไม่ถูกใจเกษตรกรผู้เลี้ยงก็ได้ เนื่องจากหน้าตาไม่สวย เขาไม่สวย หางสั้น

เกินไป หรือพ่อพันธุ์ที่ผ่านการทดสอบสมรรถนะ แต่อาจมีลูกอันทะบิตเล็กน้อย เมื่อนำไปเป็นพ่อพันธุ์ประจำกลุ่ม ด้วยความเชื่อ

ตารางที่ 4 แสดงผลการวิเคราะห์การจัดกลุ่มภูมิปัญญาท้องถิ่นตามวัตถุประสงค์ของเกษตรกร

ภูมิปัญญาการคัดเลือกควายตามวัตถุประสงค์ต่างๆ	ลักษณะของภูมิปัญญาที่เกี่ยวข้อง		ประเภทวัตถุประสงค์ของการคัดเลือก	
	ปริมาณ	คุณภาพ	อนุรักษ์	ปรับปรุงพันธุ์
1. คัดเลือกควายงามตามอุดมคติ (ideal type)	/	/	/	/
2. คัดเลือกควายพ่อพันธุ์	/	/	/	/
3. คัดเลือกควายแม่พันธุ์	/	/	/	/
4. คัดเลือกควายงาน	/	/	/	-
5. คัดเลือกโดยการดูขวัญควาย	-	/	/	-
6. คัดเลือกโดยการดูลักษณะกาลกิณี	-	/	/	-

ตามภูมิปัญญาที่ว่าควายอันทะบิตจะถ่ายทอดลักษณะลูกอันทะบิตและนิสัยดื้อให้กับลูกได้ เกษตรกรจึงอาจไม่นิยมนำแม่พันธุ์มาผสมก็ได้ เป็นต้น อนึ่ง การใช้เทคโนโลยีชีวภาพ(Biotechnology) เพื่อค้นหาเครื่องหมายพันธุกรรม ที่ควบคุมลักษณะตามอุดมคติบางประการที่ถูกควบคุมด้วยยีนน้อยคู่ (จินตนา, 2548) เช่น การแสดงออกของสีขาบบึงคอ ที่เป็น 3 แถบ การมีจุดขาวที่บริเวณหน้า น่าจะช่วยให้การคัดเลือกมีความแม่นยำและทำได้รวดเร็วกว่าการใช้วิธีการปรับปรุงพันธุ์ตามปกติ ซึ่งจะเป็นแนวทางหนึ่งในการบูรณาการเพื่อช่วยในการอนุรักษ์ลักษณะตามอุดมทัศน์ และอาจพัฒนาเพื่อใช้ประโยชน์ในด้านต่างๆ ต่อไปในอนาคต

1.2 วัตถุประสงค์การปรับปรุงพันธุ์เชิงเศรษฐกิจ (Economic) ภูมิปัญญาท้องถิ่นการคัดเลือกควาย หลายองค์ความรู้ปฏิกิริยของการคัดเลือกควายงามตามอุดมคติ การคัดเลือกควายพ่อ-แม่พันธุ์ และการคัดเลือกควายใช้งาน จะอยู่ในเกษตรกรภูมิปัญญาทั่วไป รวมถึงกลุ่มที่เลี้ยงควายงาม เพราะควายที่ขึ้นชื่อว่าสวยงามแล้วก็เหมาะที่จะใช้ทำเป็นพ่อ-แม่พันธุ์ด้วย องค์ความรู้หลายอย่างสามารถจัดเป็นลักษณะ เชิงปริมาณ ที่สามารถ ชั่ง ตวง วัดได้ เช่น ความใหญ่ของกระดูก ความยาวของหาง เส้นรอบวงของหาง ความสูงและความยาวลำตัว เป็นต้น ซึ่งภูมิปัญญาเหล่านี้ บางอย่างเกษตรกรอาจใช้เครื่องมือวัดอย่างง่าย เช่น ใช้ไม้หรือเชือกวัดความสูง ความยาว ความใหญ่ของกระดูกขา เหน้ทางหรือบางอย่างอาจอาศัยเพียงประสบการณ์ ร่วมกับการกะประมาณด้วยสายตา โดยปราศจากเครื่องมือวัด แต่ก็มีความแม่นยำ ที่ค่อนข้างสูง เช่น การประมาณน้ำหนักควายด้วยสายตา เป็นต้น ซึ่งองค์ความรู้

เหล่านี้เกษตรกรอาจไม่มีความเข้าใจว่ามันคือหลักการปรับปรุงพันธุ์สัตว์ แต่ก็ส่งผลให้เกิดการพัฒนาปรับปรุงพันธุ์ควายมาอย่างต่อเนื่อง เกษตรกรสามารถเลี้ยงควายให้ขยายพันธุ์ดี เจริญเติบโตเร็ว และขายสร้างรายได้ให้กับครอบครัวมาอย่างต่อเนื่อง ซึ่งองค์ความรู้เชิงปริมาณนี้สามารถนำมากำหนดเป็นวัตถุประสงค์ในการปรับปรุงพันธุ์ ด้วยวิธีการผสมพันธุ์และคัดเลือกลักษณะให้ตรงตามวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้ และองค์ความรู้เด่นบางอย่างก็สามารถใช้การคัดเลือกโดยอาศัยการศึกษาด้านเครื่องหมายพันธุกรรมมาช่วยได้

2. การจัดกลุ่มภูมิปัญญาตามหลักการปรับปรุงพันธุ์สัตว์ ตามภูมิปัญญาการคัดเลือกควาย 7 ด้าน สามารถนำมาสังเคราะห์และจัดกลุ่ม เพื่อนำไปสู่การหาแนวทางในการปรับปรุงพันธุ์สัตว์ ได้เป็น 4 กลุ่ม ตารางที่ 5 ได้แก่

2.1 ภูมิปัญญาเกี่ยวกับลักษณะทางพันธุกรรม (genetic resource) ถือเป็นแหล่งพันธุกรรมควายงามตามอุดมทัศน์ที่ลักษณะบางอย่างจัดเป็นด้านคุณภาพ เช่น จุดสีขาวบนใบหน้า ที่ตา ที่แก้ม และกราม ขนสีขาวที่ใต้คอ (บั้งคอ) เป็นต้น และลักษณะตำแหน่งขวัญที่ดี ลักษณะที่เป็นมงคล (คือไม่มีลักษณะกาลกิณี) หลายองค์ความรู้มีความสัมพันธ์กับการให้ผลผลิต ซึ่งมีเรื่องของพันธุกรรม (gene) เข้ามาเกี่ยวข้อง และถือเป็นความหลากหลายทางพันธุกรรมของควายไทย ซึ่งอาจจะต้องมีการศึกษาในเชิงลึกเพื่อหาตำแหน่งยีนที่ควบคุมแต่ละลักษณะ เป็นการใช่วิธีการคัดเลือกโดยอาศัยเครื่องหมายพันธุกรรมมาช่วย ซึ่งจะสามารถอนุรักษ์ลักษณะอุดมทัศน์ควายไทยไว้ และถ้ายีนที่ควบคุมลักษณะปรากฏ มีความสัมพันธ์กับลักษณะการเจริญเติบโต การให้ผลผลิตในเชิงบวก ก็สามารถพัฒนาเป็นเชิงเศรษฐกิจได้ด้วย ซึ่งลักษณะทางพันธุกรรมนี้ถือว่ามียูอยู่ในควายทุกประเภท

2.2 ภูมิปัญญาที่เกี่ยวกับลักษณะการผสมพันธุ์ (breeding herd) เป็นฝูงพ่อแม่พันธุ์เพื่อผลิตลูก ลักษณะควายงามตามอุดมทัศน์บางประการ และลักษณะควายพ่อ-แม่พันธุ์ รวมทั้งควายงานเพศเมีย ซึ่งมีองค์ประกอบย่อยของลักษณะต่างๆ เป็นข้อมูลเชิงปริมาณ ซึ่งสามารถทดสอบ ผสมพันธุ์และคัดเลือกได้ โดยต้องใช้ฝูงผสมพันธุ์ในการกระจายพันธุกรรมที่ดีต่อไป

2.3 ภูมิปัญญาที่เกี่ยวกับลักษณะการให้ผลผลิต (productivity herd) เป็นฝูงผลิตเน้นการให้ผลผลิตทางเศรษฐกิจ ลักษณะเชิงปริมาณที่มีอิทธิพลต่อการให้ผลผลิต เช่น กระดูกขาใหญ่ควายจะโตเร็ว ขนาดแม่พันธุ์ที่ทำให้ผสมติดง่ายและให้ลูกดี เหน่าทางมีขนาดใหญ่และยาว จะเจริญเติบโตเร็ว ซึ่งลักษณะต่างๆ เหล่านี้ มียูอยู่ในทั้งควายงามตามอุดมคติ และควายพ่อ-แม่พันธุ์ และควายงานที่เป็นเพศเมีย ซึ่งถ้าพัฒนาแล้วจะมีผลในการเพิ่มผลผลิตและเพิ่มมูลค่าในเชิงเศรษฐกิจได้โดยตรง

2.4 ภูมิปัญญาที่เกี่ยวกับลักษณะการให้แรงงาน (draft power) เป็นกลุ่มควายงาน ที่อาจมีความสำคัญในอนาคตในฐานะแรงงานทดแทน หลายองค์ความรู้มีความน่าสนใจ เช่น รูปร่างและขนาดควายงานที่เหมาะสม สีหนังและขนที่ทนร้อน ลักษณะและขนาดพื้นที่รูจมูกต่อการทนร้อน เป็นต้น ซึ่งควายทุกประเภทสามารถจัดเป็นกลุ่มควายใช้แรงงานได้ด้วย

ตารางที่ 5 ตารางแสดงผลการวิเคราะห์การจัดกลุ่มภูมิปัญญาท้องถิ่นตามวัตถุประสงค์การปรับปรุงพันธุ์สัตว์

วัตถุประสงค์การคัดเลือกตามภูมิปัญญาท้องถิ่น	การจัดกลุ่มตามหลักการปรับปรุงพันธุ์			
	แหล่งพันธุกรรม (genetic resource)	ฝูงพ่อแม่พันธุ์เพื่อผลิตลูก (breeding herd)	ฝูงผลิตเน้นการให้ผลผลิตทางเศรษฐกิจ (production herd)	ใช้แรงงาน (draft power)
1. ควายงามตามอุดมคติ (ideal type)	/	/	/	/
2.ควายพ่อพันธุ์	/	/	/	/
3.ควายแม่พันธุ์	/	/	/	/
4.ควายงาน	/	/	-	/
5.ลักษณะขี้นวดดี-ไม่ดี	/	-	-	-
6.ลักษณะมงคล-กาลกิณี	/	-	-	-

3. วิธีการและแนวทางการปรับปรุงพันธุ์ควายตามภูมิปัญญาท้องถิ่น จากภูมิปัญญาการคัดเลือกควายตามวัตถุประสงค์ต่างๆ จะพบว่าองค์ความรู้ปลีกย่อยบางอย่างเป็นองค์ความรู้ของปราชญ์บางกลุ่ม หรือบางคน แต่ภูมิปัญญาหลายอย่างมีความสอดคล้องตรงกัน ถือว่าเป็นองค์ความรู้เด่น มีความน่าสนใจ และน่าจะนำไปสู่การศึกษาวิจัย และหลายอย่างน่าจะนำไปกำหนดวัตถุประสงค์ในการปรับปรุงพันธุ์ควาย ด้วยการบูรณาการภูมิปัญญากับหลักการปรับปรุงพันธุ์สัตว์ ซึ่งอาจแบ่งวิธีการปรับปรุงพันธุ์ได้ 2 วิธีการจากกลุ่มภูมิปัญญา 4 ด้าน ตารางที่ 6 ดังนี้

3.1 การปรับปรุงพันธุ์ด้วยวิธีปกติ คือการผสมพันธุ์ และการคัดเลือกพันธุ์ทั่วไป ซึ่งภูมิปัญญาเด่น ที่เกี่ยวข้องกับลักษณะทั้ง 4 ด้าน คือพันธุกรรม การผสมพันธุ์ การให้ผลผลิต และการให้แรงงาน เฉพาะที่เป็นเชิงปริมาณทั้งหมด สามารถทำการผสมพันธุ์และคัดเลือกพันธุ์ตามปกติได้ แต่อาจต้องใช้เวลานานพอสมควรกว่าจะเห็นผลสำเร็จของการปรับปรุงพันธุ์ในแต่ละลักษณะที่ต้องการ ซึ่งวิธีการปรับปรุงพันธุ์นี้ ส่วนใหญ่ดำเนินการอยู่ในหน่วยงานกรมปศุสัตว์เป็นหลัก และส่วนหนึ่งได้ขยายไปสู่ฟาร์มเกษตรกรเครือข่าย รวมถึงภาคเอกชนที่ให้ความสนใจและต้องการเข้ามาสนับสนุนการพัฒนาปรับปรุงพันธุ์ควายไทย เช่น บริษัท เจริญโภคภัณฑ์ เป็นต้น ซึ่งที่ผ่านมานั้นการปรับปรุงพันธุ์ควายของกรมปศุสัตว์ มีความก้าวหน้าโดยวัดจากดัชนีการปรับปรุงพันธุ์ที่เพิ่มขึ้นตามลำดับ (จินตนา, 2548) โดยที่ผ่านมามีส่วนใหญ่นำใช้ค่าดัชนีเชิงปริมาณมาตั้งเป็นวัตถุประสงค์ของการปรับปรุงพันธุ์ มีการนำภูมิปัญญาท้องถิ่นเข้ามาบูรณาการน้อยมาก ซึ่งในอนาคต มีความจำเป็นที่จะต้องนำองค์ความรู้ที่เป็น

ภูมิปัญญาชาวบ้านซึ่งมีความเหมาะสมและเป็นไปได้ เข้ามาพิจารณาร่วมด้วยในโอกาสต่อไป

3.2 การปรับปรุงพันธุ์โดยใช้เครื่องหมายพันธุกรรม ลักษณะที่ภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่เป็นลักษณะเชิงคุณภาพ เช่น สีขน จุดขาวในตำแหน่งที่ดี ลักษณะรูปทรงเขา ตำแหน่งขั้วหัวที่เป็นมงคล เป็นต้น หากใช้วิธีการผสมพันธุ์และคัดเลือกตามปกติ จะหาความแม่นยำและบรรลุเป้าหมายได้ยาก จึงอาจต้องใช้เทคโนโลยีที่สูงขึ้น คือการค้นหาเครื่องหมายพันธุกรรม ที่ควบคุมลักษณะการแสดงออกนั้น ซึ่งจะมีความแม่นยำมากกว่า แต่ต้องใช้เทคโนโลยีและงบประมาณที่ค่อนข้างสูง ส่วนหนึ่งจึงอาจใช้วิธีการส่งเสริมและสนับสนุนเกษตรกรภูมิปัญญาให้เป็นผู้อนุรักษ์พันธุกรรมที่ดีต่อไป และด้านหนึ่งอาจใช้ศูนย์หรือสถานีของทางราชการเป็นแหล่งรวบรวมและปรับปรุงพันธุ์ควาย ให้มีลักษณะตามอุดมทัศน์ควายไทยต่อไปในอนาคต

ตารางที่ 6 แสดงวิธีการและแนวทางปรับปรุงพันธุ์ควายตามภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่น่าสนใจ

ภูมิปัญญาการคัดเลือกควาย ที่ตรงกันเป็นส่วนใหญ่ของ เกษตรกรภูมิปัญญาทุกภาค	คุณลักษณะ		วิธีการปรับปรุงพันธุ์		ผู้ดำเนินการ	
	ปริมาณ	คุณภาพ	วิธีปกติ (ผสมพันธุ์+ คัดเลือก)	คัดเลือก ด้วยเครื่อง หมาย พันธุกรรม	ภาค ราชการ	เกษตรกร
1. ภูมิปัญญาเกี่ยวกับลักษณะทางพันธุกรรม(genetics)						
1) การมีอ້องคอ หรือบังคอ (V-chevron) สีขาวใต้คอชัดเจน 2 ถึง 3 บัง		/	/	/	/	/
2) มีจุดขนสีขาวบนใบหน้า 7 จุด		/	/	/	/	/
3) เท้าทั้ง 4 ข้าง เนื้อข้อเล็บถึงเขามีสีขาว เหมือนใส่องเท้าขาว		/	/	/	/	/
4) เนื้อโรกิบขึ้นไปมีขนสีดำคาด ชัดเจนทั้ง 4 ขา		/	/	-	/	/
5) เขาสวยงามรับใบหน้า		/	/	-	/	/
6) อذنทะใหญ่เสมอ ไม่ปิด	/	/	/	-	/	/
7) ปลายลิ้นคี่ไม่หย่อนยาน	/	/	/	-	/	/
8) สีขนมีสีเทาแดง(สีเป็ลือกเมล็ด มะขาม) หรือเทาดำ		/	/	/	/	/

ตารางที่ 6 แสดงวิธีการและแนวทางปรับปรุงพันธุ์ควายตามภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่น่าสนใจ (ต่อ)

ภูมิปัญญาการคัดเลือกควาย ที่ตรงกันเป็นส่วนใหญ่ของ เกษตรกรภูมิปัญญาทุกภาค	คุณลักษณะ		วิธีการปรับปรุงพันธุ์		ผู้ดำเนินการ	
	ปริมาณ	คุณภาพ	วิธีปกติ (ผสมพันธุ์+ คัดเลือก)	คัดเลือก ด้วยเครื่อง หมาย พันธุ์กรรม	ภาค ราชการ	เกษตรกร
9) หนังหนาเป็นมัน	/	/	/	-	/	/
10) ตางาม		/	/	-	/	/
11) ใบหูตั้ง เหง้าหุรัด	/	/	/	/	/	/
12) หางใหญ่ ยาว เหง้าหางเต็ม	/	/	/	-	/	/
13) มีตำแหน่งขั้วหูที่เป็นมงคล		/		/		/
14) การไม่มีลักษณะกาลกิณี		/		/		/
2. ภูมิปัญญาที่เกี่ยวกับลักษณะการผสมพันธุ์ (breeding)						
1) ขนาดน้ำหนักควายพ่อพันธุ์ คุมฝูง ไม่ควรเกิน 700 กก.	/		/		/	/
2) ขนาดและน้ำหนักแม่พันธุ์ที่ให้ ลูกดี ผสมติดง่าย ไม่ควรเกิน 500 กก.	/		/		/	/
3) ขนาดอวัยวะที่ใหญ่ และเสมอ กันแสดงถึงความสมบูรณ์ของ พ่อพันธุ์ได้	/		/		/	/
4) สันฐานอวัยวะเพศเมีย ที่ให้ลูกดี ไม่มีปัญหา คลอดลูกยาก		/	/	/		/
5) ความกว้างกระดูกเชิงกราน มาก ทำให้คลอดลูกง่าย	/		/		/	/
6) ควายแม่พันธุ์นิสัยกินหญ้าเก่ง จะอ้วนเร็ว ผสมพันธุ์ให้ลูกเร็ว		/	/	-	/	/
7) นิสัยการเลี้ยงลูกสามารถถ่าย ทอดจากแม่สู่ลูกได้		/	/	/	/	/

ตารางที่ 6 แสดงวิธีการและแนวทางปรับปรุงพันธุ์ควายตามภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่น่าสนใจ (ต่อ)

ภูมิปัญญาการคัดเลือกควาย ที่ตรงกันเป็นส่วนใหญ่ของ เกษตรกรภูมิปัญญาทุกภาค	คุณลักษณะ		วิธีการปรับปรุงพันธุ์		ผู้ดำเนินการ	
	ปริมาณ	คุณภาพ	วิธีปกติ (ผสมพันธุ์+ คัดเลือก)	คัดเลือก ด้วยเครื่อง หมาย พันธุ์กรรม	ภาค ราชการ	เกษตรกร
8) ลักษณะหัวมยาวที่เลี้ยงลูกดี	/		/	-		/
9) หัวนม ไม่ขาดไม่เกิน 4 เต้า	/		/	-		/
10) ควายเพศเมียที่มีหน้าเหมือน ตัวผู้ให้ลูกไม่ดีและอาจเป็นหมัน		/		-	/	/
3. ภูมิปัญญาที่เกี่ยวกับการให้ผลผลิต (productivity)						
1) โครงสร้างลำตัวดี ต้องกว้าง ยาว และลึก ทั้งเพศผู้และเพศเมีย	/		/	-	/	/
2) ควายกระดูกใหญ่ เติบโตเร็ว	/		/	-	/	/
3) ควายหางใหญ่ ยาว เหน้่างหางเต็ม จะเจริญเติบโตดีกว่า	/		/	-	/	/
4) ควายที่หนังหนา เจริญเติบโตดีกว่าหนังบาง	/		/	-	/	/
5) ควายเตี้ยให้ลูกดีกว่าควายสูง	/		/	-	/	/
6) ควายเขาทุย หรือเขาตุ้(ทุ)	/		/	/	/	/
จะอ้วนสมบูรณ์กว่าควาย ปกติทั่วไป แม้ในฤดูแล้ง						
4. ภูมิปัญญาที่เกี่ยวกับการใช้แรงงาน (draft power)						
1) ควายขนาดปานกลาง ทำงานคล่องแคล่วกว่า	/		/			/
2) ควายที่รูจมูกเล็กแบน ทำงานจะทนร้อนกว่า รูจมูกกลมใหญ่	/	/		/	/	/

ตารางที่ 6 แสดงวิธีการและแนวทางปรับปรุงพันธุ์ควายตามภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่น่าสนใจ (ต่อ)

ภูมิปัญญาการคัดเลือกควาย ที่ตรงกันเป็นส่วนใหญ่ของ เกษตรกรภูมิปัญญาทุกภาค	คุณลักษณะ		วิธีการปรับปรุงพันธุ์		ผู้ดำเนินการ	
	ปริมาณ	คุณภาพ	วิธีปกติ (ผสมพันธุ์+ คัดเลือก)	คัดเลือก ด้วยเครื่อง หมาย พันธุ์กรรม	ภาค ราชการ	เกษตรกร
3) ควายสีเทา ทนร้อนกว่าสีดำเข้ม		/	/	/	/	/
4) ควายที่ขนอ่อนและยาว จะไม่ทนร้อน	/	/		-	/	/
5) ควายงานต้องลำตัวยาว 2 ท่อน	/		/		/	/
6) นิสัยดี ฉลาด เชื่อฟังคำสั่ง		/		/	/	/

บทที่ 5

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

การศึกษาสืบค้น รวบรวมและบันทึกภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับการคัดเลือกควาย ได้เลือกใช้วิธีการศึกษาเชิงคุณภาพ โดยเครื่องมือที่ใช้คือแบบสัมภาษณ์เชิงโครงสร้าง ที่ออกแบบไว้แล้ว ทำการสืบค้นข้อมูลจากเกษตรกร ปรานษ์ชาวบ้าน ผู้รู้และนักวิชาการที่เกี่ยวข้องกับควายไทยพยายามให้ครอบคลุมเกษตรกรภูมิปัญญาในทุกภาคของประเทศ และส่วนหนึ่งเป็นการศึกษา รวบรวมจากเอกสารต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง พบว่าภูมิปัญญาการคัดเลือกควายจะมีอยู่ในพื้นที่ทั่วทุกภาคของประเทศ ซึ่งถ่ายทอดสืบต่อกันมา บางองค์ความรู้ก็มีความสอดคล้องคล้ายคลึงกันมาก แต่บางองค์ความรู้อาจแตกต่างกันไปตามภาษาพูดของแต่ละท้องถิ่น เช่น ชื่อของขวัญควาย ตามตำแหน่งต่างๆ เป็นต้น โดยมีข้อสังเกตว่าภูมิปัญญาด้านการคัดเลือกควายงาม และภูมิปัญญาการคัดเลือกควายโดยการดูตำแหน่งขวัญและลักษณะกาลกิณีต่างๆ เป็นองค์ความรู้ที่อยู่ในวงแคบและไม่ค่อยจะมีการเปิดเผยมากนัก ส่วนองค์ความรู้ที่เกี่ยวกับด้านการผลิต คือการคัดเลือกควายพ่อ-แม่พันธุ์ และควายใช้งาน นับเป็นองค์ความรู้ที่มีอยู่ทั่วไปในเกษตรกรที่เลี้ยงควาย ซึ่งอาจสรุปเป็นภูมิปัญญาในการคัดเลือกควายได้เป็น 2 ด้าน ดังนี้

1. ภูมิปัญญาการคัดเลือกควายเชิงอนุรักษ์ (Conservative) หลายองค์ความรู้ของการคัดเลือกควาย ได้แก่ การดูลักษณะควายงามตามอุดมคติ การคัดเลือกโดยการดูตำแหน่งขวัญและลักษณะกาลกิณี ส่วนใหญ่เป็นลักษณะเชิงคุณภาพ มีความเป็นนามธรรมสูง เช่น ขาว ดำ ยาว สูง แคมฯ ซึ่งเป็นองค์ความรู้ที่ไม่สามารถทำการชั่งตวง หรือวัด ในเชิงปริมาณได้ จึงยากที่นำมากำหนดเป็นวัตถุประสงค์เพื่อการปรับปรุงพันธุ์ แต่ต้องยอมรับว่าภูมิปัญญาเหล่านี้ได้ผ่านการทดสอบ กลั่นกรองมาเป็นเวลานาน หลายอย่างแม้จะไม่มี การพิสูจน์ในเชิงวิทยาศาสตร์ แต่ก็มีหลักฐานเชิงประจักษ์ให้เห็นได้ ยกตัวอย่างเช่น ควายที่ส่งเข้าประกวดในงานประกวดระดับชาติ ที่จะจัดว่าเป็นควายงาม ล้วนแต่ต้องมีลักษณะตามอุดมทัศน์ มีตำแหน่งขวัญที่ดี และไม่มีตำหนิหรือลักษณะกาลกิณี ซึ่งได้ผ่านการคัดเลือกด้วยภูมิปัญญาของเกษตรกรเจ้าของที่ส่งเข้าประกวดทั้งสิ้น โดยภูมิปัญญาเชิงอนุรักษ์นี้อาจจัดได้ 2 กลุ่ม ได้แก่

1.1 องค์ความรู้การคัดเลือกควายงามตามอุดมคติหรืออุดมทัศน์ องค์ความรู้หรือภูมิปัญญาการคัดเลือกควายงามมีทั้งลักษณะปริมาณ และเชิงคุณภาพ องค์ความรู้นี้ยังอยู่ในวงจำกัด มักเป็นความรู้เฉพาะตัว ส่วนใหญ่จะถ่ายทอดอยู่ในวงศ์ตระกูล หรือคนใกล้ชิด และผู้ที่สืบทอดภูมิปัญญานี้ ส่วนใหญ่ที่เหลืออยู่ในปัจจุบันก็คือกลุ่มเกษตรกรที่มีการเลี้ยงและส่งควายเข้าประกวดในงานประกวดควายที่สำคัญๆ โดยลักษณะอุดมทัศน์ของควายไทย ที่สำคัญจะต้องมี คือ บั้งคอสีขาว(V-Chevron)

อย่างน้อยต้องมี 2 เส้น(บั้ง) จุดแต้มบนใบหน้าและคางที่มีสีขาวชัดเจน รวม 7 จุด ข้อย้ำจากเส้นขึ้นมาถึงใกล้หัวเข้าต้องเป็นสีขาวชัดเจน ต้องมีสีดำแดง(สีเปลือกเมล็ดมะขาม) หรือเทาดำ ลำตัวต้องกว้าง ลึก และยาว เขาสวยตามตำราจับกับใบหน้า หางต้องใหญ่เต็มเป้า และยาวเลยข้อเท้าหลังฯ ซึ่งลักษณะเหล่านี้ได้รับการยอมรับ และมีความเห็นสอดคล้องกันในทุกภูมิภาค ลักษณะเด่นเหล่านี้นอกจากใช้ในการคัดเลือกควายงามแล้ว ยังพบว่า เกษตรกรไทยส่วนใหญ่ก็ใช้กับการคัดเลือกควายตามวัตถุประสงค์อื่นด้วย เช่น การคัดเลือกควายพ่อ-แม่พันธุ์ รวมถึงการคัดเลือกควายงานด้วย ซึ่งลักษณะเหล่านี้เป็นทัศนคติและความเชื่อ ซึ่งมีข้อดีคือถ้าควายของเกษตรกรมีลักษณะดี หน้าตา เขาสวย หางยาวงาม ก็จะทำให้เกษตรกรรักควาย ส่งเสริมกำลังใจให้มีความเอาใจใส่เลี้ยงดูควายอย่างใกล้ชิดเป็นพิเศษมากขึ้น ทั้งหญ้าที่ดีและอาหารเสริมต่างๆ ซึ่งคือเหตุผลหนึ่งที่สามารถอธิบายได้ว่าทำไมควายงามที่เกษตรกรส่งเข้าประกวด มีขนาดและน้ำหนักสูงกว่าค่าเฉลี่ยของควายที่เกษตรกรเลี้ยงทั่วไป หรือแม้แต่ควายของหน่วยงานราชการ ส่วนมากควายที่มีลักษณะงามตามอุดมทัศน์นี้ จึงค่อนข้างมีราคาสูงและขายได้ราคาดีกว่าควายทั่วไปมาก บางตัวอาจจำหน่ายเพื่อเป็นพ่อพันธุ์ได้ถึง 1 แสนบาทหรือมากกว่า ดังนั้น ลักษณะที่เป็นอุดมทัศน์นี้ จึงควรกำหนดเป็นวัตถุประสงค์เพื่อการอนุรักษ์ โดยอาจใช้วิธีการจับคู่ผสมพันธุ์และคัดเลือกลักษณะตามที่ต้องการ ซึ่งอาจต้องใช้เวลาอันหนึ่ง ในอนาคตถ้าลักษณะตามอุดมทัศน์นี้มีความต้องการมากขึ้น ก็อาจพัฒนาในเชิงเศรษฐกิจ โดยเลือกใช้เทคโนโลยีชีวภาพ (biotechnology) มาใช้เพื่อสร้างควายไทยสายพันธุ์แท้ที่มีลักษณะตรงตามอุดมทัศน์ทุกประการก็ได้

1.2 องค์ความรู้การคัดเลือกโดยการดูขวัญ และดูลักษณะกาลกิณี เป็นองค์ความรู้ที่จัดเป็นเชิงคุณภาพเป็นส่วนใหญ่ มีเชิงปริมาณบ้าง แต่ไม่มาก เช่น ลักษณะกระดูกซี่โครงไม่ครบ เป็นต้น องค์ความรู้นี้พบว่าอยู่ในวงแคบกว่าองค์ความรู้การคัดเลือกควายตามอุดมทัศน์นี้ ส่วนมากจะไม่ค่อยมีการเปิดเผย จะอยู่ในกลุ่มพ่อค้าควายในสมัยก่อน ที่เรียก “นายฮ้อย” เป็นส่วนใหญ่ โดยปัจจุบันจากการสืบค้นข้อมูล พบว่าความเชื่อและทัศนคติต่อควายลักษณะดีโดยการดูตำแหน่งขวัญ และการคัดเลือกควายที่ไม่มีลักษณะกาลกิณี ยังมีความเชื่อและใช้ประโยชน์อยู่มากในกลุ่มเกษตรกรที่เลี้ยงควายงาม และควายใช้งาน เพราะมีความเชื่อว่าสามารถส่งผลดีหรือเป็นมงคลแก่เจ้าของได้จริง แต่แทบจะไม่มีคุณค่าในเกษตรกรกลุ่มที่เลี้ยงควายเพื่อผลิตลูกทั่วไป ซึ่งองค์ความรู้นี้ แม้จะยังไม่มีการศึกษาวิจัยว่าลักษณะต่างๆ ที่กล่าวถึงมีผลต่อผลผลิตของควายโดยตรงหรือไม่ แต่ก็มีส่วนในการสร้างขวัญและกำลังใจให้กับเกษตรกรผู้เลี้ยงควายในทางอ้อม ทำให้เกิดความเอาใจใส่ในการเลี้ยงดูควายมากขึ้น จึงถือว่าเป็นภูมิปัญญาที่สำคัญอีกด้านหนึ่ง และต้องมีการอนุรักษ์ต่อไป

2. ภูมิปัญญาการคัดเลือกควายเชิงเศรษฐกิจ (Economic) จากภูมิปัญญาท้องถิ่น การคัดเลือกควาย จะเห็นว่าองค์ความรู้บางอย่างเป็นลักษณะเชิงปริมาณ หรือคุณภาพ และบางอย่างอาจจัดได้ทั้ง 2 ลักษณะ ซึ่งเกี่ยวข้องกับองค์ความรู้การคัดเลือกควายงาม การคัดเลือกควายพ่อ-แม่พันธุ์ และการคัดเลือกควายใช้งาน ซึ่งบางประเด็นสามารถกำหนดเป็นวัตถุประสงค์ในการคัดเลือกปรับปรุงพันธุ์ควาย เพื่อพัฒนาในเชิงเศรษฐกิจได้ ดังนี้

2.1 ภูมิปัญญาเกี่ยวกับลักษณะทางพันธุกรรม (genetics) ซึ่งเป็นองค์ความรู้เกี่ยวข้องทั้งควายงามตามอุดมคติ ที่เป็นลักษณะเชิงปริมาณหลายลักษณะ เช่น ความใหญ่ของลูกอันทะ ความหนาของหนัง เส้นรอบวงของเหง้าหาง หรือความยาวของหางฯ น่าจะมีการศึกษาเพื่อหาความสัมพันธ์กับลักษณะการให้ผลผลิต ซึ่งอาจพบว่าขนาดของลูกอันทะ มีความสัมพันธ์กับอายุการเป็นหนุ่มสาวของควายเร็ว หรือช้า หรือขนาดเส้นรอบวงของเหง้าหาง อาจมีความสัมพันธ์กับอัตราการเจริญเติบโตก็เป็นได้ ซึ่งสามารถพัฒนาในเชิงเศรษฐกิจต่อไปได้ นอกจากนี้ ลักษณะที่ถือเป็นกาลกิณี หรือลักษณะสืควายที่ไม่เป็นที่นิยมเลี้ยงในอดีต เช่น ลักษณะพญาควาย หรือควายสีเผือก ซึ่งนับวันจะมีจำนวนลดลง แต่อาจมีความต้องการมากขึ้นในยุคปัจจุบันหรือในอนาคต โดยเฉพาะในอุตสาหกรรมการท่องเที่ยว การใช้เทคโนโลยีขั้นสูงเพื่อหาตำแหน่งยีนที่ควบคุมลักษณะ ก็จะช่วยให้การปรับปรุงพันธุ์เพื่อให้ได้ลักษณะ ที่ต้องการเป็นไปได้อย่างรวดเร็ว และทันต่อความต้องการ

2.2 ภูมิปัญญาที่เกี่ยวกับลักษณะการผสมพันธุ์ (breeding) เป็นองค์ความรู้การคัดเลือกควายพ่อ-แม่พันธุ์ เพื่อผลิตลูกเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งอาจรวมถึงควายงามตามอุดมคติ และควายงานที่เป็นเพศเมียด้วย โดยมีประเด็นที่น่าสนใจ คือ ขนาดของควายพ่อพันธุ์สำหรับคุมฝูง ที่ภูมิปัญญาส่วนใหญ่ระบุว่าไม่ควรโตมากเกินไป ซึ่งจะเกี่ยวข้องกับการบังคับควบคุมของเจ้าของควาย ซึ่งอาจต้องนำมาประกอบการพิจารณาในการผลิตควายพ่อพันธุ์ที่ต้องการกระจายออกไปคุมฝูงให้กับเกษตรกร และที่น่าสนใจสำหรับควายแม่พันธุ์ก็คือ ควายแม่พันธุ์ที่ให้ลูกดี ให้ลูกถี่ จากประสบการณ์และภูมิปัญญาของเกษตรกร คือเป็นควายขนาดปานกลาง ไม่โตมาก ซึ่งน่าจะทำการศึกษาวิจัยเพิ่มเติมในประเด็นนี้เนื่องจากในอนาคต สิ่งที่เป็นปัญหาในการเลี้ยงควายที่เห็นชัดเจนคือ พื้นที่เลี้ยงค่อนข้างจะจำกัดมากขึ้น การลดขนาดควายลง ให้เหมาะสมกับปริมาณอาหารสัตว์ หรือพื้นที่เลี้ยง อาจมีความจำเป็นมากขึ้น ในขณะที่ผลผลิตเมื่อเทียบกับหน่วยพื้นที่ยังเท่าเดิม หรือมากกว่าเดิม เนื่องจากช่วงห่างของการให้ลูกสั้นลง

2.3 ภูมิปัญญาที่เกี่ยวกับการให้ผลผลิต (productivity) เป็นองค์ความรู้การคัดเลือกควายเพื่อสร้างผลผลิตในเชิงเศรษฐกิจโดยตรง เช่น การให้เนื้อ การให้นม(คนไทยยังไม่นิยมบริโภคน้ำนมควาย) ประเด็นที่น่าสนใจ คือ โครงสร้างลำตัวที่ปราศรัยมีความเห็นตรงกันว่า ต้องมีลักษณะกว้าง ใหญ่ ยาวและลำตัวลึก ที่เกี่ยวข้องกับการให้ผลผลิตเนื้อโดยตรง ซึ่งตรงกับเป้าหมายการปรับปรุงพันธุ์ของกรมปศุสัตว์อยู่แล้ว นอกจากนั้น ความสัมพันธ์ของขนาดกระดูกกับการเจริญเติบโตที่เร็ว(หมายถึงสามารถจำหน่ายได้เร็วด้วย) ก็สามารถทำการศึกษาวิจัยได้ ประเด็นที่น่าสนใจประการหนึ่ง คือ การที่พบว่าควายเขาทุยหรือเขาสัน ที่มีจะมีร่างกายสมบูรณ์แม้ในหน้าแล้ง ซึ่งอาจมียีนเด่นที่ควบคุมลักษณะการให้เนื้ออยู่ จึงสามารถที่จะใช้เทคนิคการคัดเลือกด้วยเครื่องหมายพันธุกรรมมาช่วยได้ ซึ่งถ้าเป็นจริงก็นับเป็นสิ่งที่ดีและอาจพัฒนาในเชิงเศรษฐกิจ โดยเป้าหมายคือการผลิตเนื้อควายคุณภาพ ไขมันต่ำ หรือเนื้ออินทรีย์ โดยใช้อาหารหยาบอย่างเดียว ซึ่งนับวันผู้บริโภคจะมีความต้องการมากขึ้น

2.4 ภูมิปัญญาที่เกี่ยวกับการใช้แรงงาน (draft power) ควายที่ทำงานดี ไม่จำเป็นต้องมีลักษณะสวยงาม ตามอุดมทัศน์นี้ แต่จะเน้นควายที่มีความคล่องแคล่ว จึงไม่จำเป็นต้องมีโครงสร้างและลำตัวใหญ่มาก แต่ลักษณะนิสัยต้องเชื่อฟังและเชื่อฟังคำสั่ง ถึงแม้ความจำเป็นในปัจจุบัน แรงงานควายอาจมีความจำเป็นลดลง แต่การที่จะส่งเสริมให้เกษตรกรไทยมีความเข้มแข็ง และพึ่งพาตนเองได้ การใช้

แรงงานควายก็เป็นแนวทางหนึ่งที่ควรให้ความสนใจ ซึ่งในอนาคตก็ไม่แน่ว่าควายงาน อาจกลายเป็นสินค้ามูลค่าเพิ่มได้ โดยถ้าฝึกไถนาได้แล้วจะมีราคาสูงขึ้นกว่าเดิมประมาณ 3,000-5,000 บาท(ล้วน, 2553) และอาจพัฒนาเป็นสินค้าเพื่อการส่งออกได้ในหลายประเทศได้ การศึกษาถึงลักษณะที่ภูมิปัญญาที่น่าสนใจ เช่น เช่น สัตฐานของรูกมูก(รูกมูกแบน จะทำงานทนร้อนกว่ารูกมูกกลม) สีขน (ขนสีเทา ทนร้อนกว่า ขนสีดำ) ในอนาคตอาจต้องมีการศึกษาอย่างจริงจัง โดยอาจต้องใช้การคัดเลือกด้วยเครื่องหมายพันธุกรรมมาช่วยเช่นเดียวกัน

นอกจากภูมิปัญญาทั้ง 4 ด้านแล้ว ยังพบว่าเกษตรกรส่วนหนึ่งได้ใช้หลักการคัดเลือกและปรับปรุงพันธุ์ควายมาโดยตลอด จะรู้ตัวหรือไม่ก็ตาม เห็นได้จาก คำกล่าวที่ว่า “ดูวัวให้ดูหาง ดูนางให้ดูแม่” ซึ่งเกษตรกรผู้เลี้ยงควายเกือบทั้งหมดทราบและเข้าใจหลักการนี้ และได้ใช้ภูมิปัญญานี้ในการคัดเลือกซื้อควายมาทำพันธุ์อยู่แล้ว โดยเกษตรกรจะเลือกซื้อควายจากคอกที่แม่พันธุ์มีประวัติให้ลูกดี เลี้ยงลูกเก่ง และให้ลูกที่ดีกว่าแม่ (เรียกว่า แม่ส่ง) เป็นต้น และที่น่าสนใจประการหนึ่งก็คือ ในพื้นที่ภาคอีสาน (ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ) จะมีคำสอน ที่เรียกว่า โสภ หรือโณลกควาย ซึ่งมีความเฉพาะถิ่นสูง บางคำอาจเข้าใจยากหรือไม่เข้าใจเลยของคนในภาคอื่นๆ แต่สำหรับคนอีสาน นับว่าเป็นภูมิปัญญาที่ชาญฉลาด ในการสร้างสรรค์คำสอนที่คล้องจอง ช่วยให้สามารถจดจำได้ง่าย และใช้ประโยชน์ได้จริง ในสังคมชนบท โดยเฉพาะเกษตรกรรายย่อย ซึ่งควรมีการสืบค้น รวบรวมและอนุรักษ์ไว้ต่อไป

3. ข้อเสนอแนะ

3.1 ภูมิปัญญาการคัดเลือกควายบางประการเป็นลักษณะนามธรรม (เชิงคุณภาพ) ซึ่งสำหรับลักษณะควายงามตามอุดมทัศน์นี้ นับเป็นลักษณะเฉพาะของควายไทยที่ดีเด่น สมควรมีแนวทางการอนุรักษ์และพัฒนาอย่างเป็นรูปธรรม การสนับสนุนให้มีการประกวดควายงามตามอุดมทัศน์นี้ นับเป็นหนึ่งในแนวทางที่สามารถทำได้ และจะเป็นการกระตุ้นส่งเสริมให้ภูมิปัญญาด้านนี้ รวมทั้งการดูแลสุขภาพ และการดูแลสุขภาพกาลกิณี จะได้รับการอนุรักษ์ให้คงอยู่ต่อไปด้วย

3.2 ภูมิปัญญาที่เป็นองค์ความรู้ ที่เกี่ยวข้องกับลักษณะทางด้านการผสมพันธุ์และการให้ผลผลิตหลายประการ สามารถทำการศึกษาวิจัยต่อยอด รวมทั้งควรให้ความสำคัญต่อการนำมาบูรณาการร่วมกับวัตถุประสงค์การปรับปรุงพันธุ์ควายของกรมปศุสัตว์เป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะการผลิตควายพ่อพันธุ์และแม่พันธุ์ ที่มีเป้าหมายในการกระจายพันธุ์สู่เกษตรกร เพื่อให้ตรงกับความต้องการของเกษตรกรมากที่สุด

3.3 ภูมิปัญญาการคัดเลือกควายใช้งาน เป็นภูมิปัญญาที่อาจมีความสำคัญมากขึ้นในอนาคต แต่การสร้างพันธุ์ควายเพื่อใช้แรงงานโดยตรงนับว่ายังไม่มีความจำเป็น การเผยแพร่และแลกเปลี่ยนภูมิปัญญาการคัดเลือกควายงานที่ถูกต้อง ในกลุ่มเกษตรกรผู้ใช้แรงงานควายหรือผู้สนใจ ก็สามารถที่จะช่วยทำให้การคัดเลือกควายทั่วๆ ไปที่มีอยู่แล้ว เพื่อมาฝึกสอนเป็นควายงานได้ถูกต้องและมีประสิทธิภาพโดยไม่ยากนัก

3.4 การพัฒนาพันธุ์ควายในอนาคต มีความจำเป็นที่จะต้องพิจารณาในด้านการจัดการอาหารสัตว์ร่วมด้วย เพราะนับวันพื้นที่ยิ่งจะมีจำกัด รวมถึงผลกระทบจากกลไกการผลิตอาหารคน(Food) อาหารสัตว์(Feed) และพลังงาน(Fuel) ซึ่งมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน วัตถุดิบหลายตัวมีการใช้ร่วมกัน รวมถึงสภาพดินฟ้าอากาศที่มีความแปรปรวนสูง เกิดสภาวะโลกร้อนขึ้น การวิจัยรูปแบบการจัดการให้อาหาร และพันธุ์พืชอาหารสัตว์ที่เหมาะสม หรือการปรับปรุงพันธุ์ควายให้มีขนาดรูปร่างและความสามารถในการปรับตัวเข้ากับสภาพข้อจำกัดต่างๆ ดังกล่าวข้างต้น ถือว่ามีความสำคัญและจะต้องนำมาพิจารณาร่วมด้วยสำหรับแผนการปรับปรุงพันธุ์ควายของประเทศในระยะยาว

3.5 กรมปศุสัตว์ ควรมีศูนย์หรือสถานที่รวบรวมและพัฒนาพันธุ์ควายไทยตามอุดมทัศน์นี้ และควายที่มีลักษณะเฉพาะ เช่น ควายเผือก หรือพญาควายฯ อย่างน้อย 1 แห่ง และขยายให้ครบทุกภาคในอนาคต ซึ่งศูนย์ฯ นี้จะเป็นแหล่งอนุรักษ์และพัฒนาพันธุ์กรรมควายไทยชั้นเลิศของประเทศ และกระจายพันธุ์ดี สู่ชุมชน รวมถึงพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ได้ด้วย

3.6 ควรส่งเสริมให้มีการศึกษารวบรวมองค์ความรู้ภูมิปัญญาการคัดเลือกควายให้กว้างขวางมากยิ่งขึ้น ให้ครอบคลุมในประเด็นที่ยังขาดอีกหลายด้าน เช่น การคัดเลือกควายในพื้นที่สูงของชนเผ่าต่างๆ การคัดเลือกควายของชาวไทยมุสลิม เป็นต้น

4. กิตติกรรมประกาศ

ขอขอบคุณเกษตรกรเจ้าของภูมิปัญญาต่างๆ ท่าน ทั้งที่ปรากฏนามในบรรณานุกรม และที่ตกหล่นไม่ได้กล่าวถึง ผู้ซึ่งได้ถ่ายทอดองค์ความรู้การคัดเลือกควายในประเด็นต่างๆ เพื่อประโยชน์ของสาธารณชน และคนรุ่นหลัง ที่จะได้ศึกษา สืบทอดและส่งต่อคนรุ่นต่อไป ขอขอบคุณปศุสัตว์จังหวัดชัยนาท สุพรรณบุรี พิจิตร นครนายก หนองคาย นครพนม และนักวิชาการสัตวบาลในจังหวัดดังกล่าว ที่ช่วยสืบค้นข้อมูล คุณอรอนงค์ พิมพ์คำไพล ศูนย์วิจัยและถ่ายทอดเทคโนโลยี เชียงราย คุณสมหมาย คล้ายบ้านใหม่ หัวหน้าสถานีวิจัยทดสอบพันธุ์สัตว์นครศรีธรรมราชและคณะ ที่สนับสนุนการสืบค้นข้อมูลภูมิปัญญาในภาคเหนือและภาคใต้ ขอคุณ คุณเรืองศักดิ์ ละทัยนิล อดีตปศุสัตว์จังหวัดหลายจังหวัด ที่คอยเป็นกำลังใจ สนับสนุนเอกสารในการสืบค้นและอ่านแก้ไขต้นฉบับให้ คุณสุพจน์ ศรีสร้อย สำนักพัฒนาการปศุสัตว์และถ่ายทอดเทคโนโลยี กรมปศุสัตว์ คุณน้องนุช จุงวงษ์สุข สำนักงานอัยการสูงสุด และ ศูนย์วิจัยและบำรุงพันธุ์สัตว์สุรินทร์ ที่เอื้อเฟื้อภาพถ่ายควายไทยและควายพม่า ผู้เชี่ยวชาญ จินตนา อินทรมงคล ผู้เชี่ยวชาญด้านการผลิตและขยายพันธุ์สัตว์ กรมปศุสัตว์ และ รศ.ดร.มนต์ชัย ดวงจินดา คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น ที่ให้ข้อเสนอแนะ และคำแนะนำในการเขียน ขอขอบคุณศูนย์ปศุสัตว์อินทรีย์ ที่จัดเสวนา “การคัดเลือกควายพันธุ์ดีโดยภูมิปัญญาท้องถิ่น” เมื่อวันที่ 6 มีนาคม 2553 ณ เวทีควายไทยลดโลกร้อน ในงานกระบือและโคเนื้อแห่งชาติ ครั้งที่ 16 ที่สถานีวิจัยทดสอบพันธุ์สัตว์นครราชสีมา อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งได้ข้อมูลภูมิปัญญาการคัดเลือกควายจากวิทยากรรวมทั้งเกษตรกรผู้ร่วมฟังการเสวนาเป็นอย่างมาก นับว่าเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง และสุดท้าย ต้องขอขอบคุณ กรมปศุสัตว์ โดยศูนย์ปศุสัตว์อินทรีย์ กองบำรุงพันธุ์สัตว์ ที่ได้ให้การสนับสนุนงบประมาณการจัดพิมพ์เอกสารเล่มนี้จนเสร็จสมบูรณ์ จึงใคร่ขอขอบคุณเป็นอย่างสูงไว้ ณ โอกาสนี้ ด้วย

บรรณานุกรม

- กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย. จำนวนประชากรประจำปี 2552. (9 พฤษภาคม 2553).
แหล่งสืบค้นข้อมูล: <http://www.dopa.go.th/>.
- กรมปศุสัตว์. 2549. ธนาคารโค-กระบือเพื่อเกษตรกร ตามพระราชดำริ (ธคก.) กรมปศุสัตว์.
สำนักพัฒนาการปศุสัตว์และถ่ายทอดเทคโนโลยี กรมปศุสัตว์ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.
- กรมปศุสัตว์. 2550. สืบทอดพระปณิธาน พันพัว-ควายไทย: สู่ความพอเพียง. จัดพิมพ์เนื่องในการ
จัดงานกระบือและโคเนื้อแห่งชาติ ปี 2550. กรมปศุสัตว์ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.
- กรมปศุสัตว์. 2550. การฝึกคนและฝึกควายไถนา: ชุมภูมิปัญญาไทยเกี่ยวกับควาย. จัดพิมพ์เนื่องในการ
จัดงานกระบือและโคเนื้อแห่งชาติ ปี 2550 กรมปศุสัตว์ และโครงการมูลนิธิเจริญโภคภัณฑ์
ร่วมได้ชีวิตโคกระบือถวายเป็นพระราชกุศล.
- กรมปศุสัตว์. 2552. แผนยุทธศาสตร์ควายไทย ปี 2554-2557(ฉบับแก้ไข 9 กันยายน 2552).
สำนักพัฒนาการปศุสัตว์และถ่ายทอดเทคโนโลยี กรมปศุสัตว์ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.
- กรมปศุสัตว์. 2552. โรงเรียนการสลักวิทย. จัดพิมพ์เนื่องในวโรกาสที่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ
เสด็จเปิดป้ายโรงเรียน 10 มีนาคม 2552. กรมปศุสัตว์ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.
- กรมปศุสัตว์. 2553. ข้อมูลจำนวนปศุสัตว์ในประเทศไทย ประจำปี 2552. กลุ่มสารสนเทศและข้อมูลสถิติ
ศูนย์สารสนเทศ กรมปศุสัตว์. กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.
- กรมวิชาการเกษตร. 2536. เกษตรกรรมเชิงระบบ เกษตรกับสิ่งแวดล้อม. กรมวิชาการเกษตร กระทรวง
เกษตรและสหกรณ์.
- กลุ่มเกษตรกรตามโครงการพลิกฟื้นธนาคารควายไถนา. ภูมิปัญญาการคัดเลือกควายไทย(สัมภาษณ์).
เกษตรกรสมาชิกโครงการพลิกฟื้นธนาคารควายไถนา ตำบลนาม่อง อำเภอกุดบาก จังหวัด
สกลนคร. 6 มีนาคม 2553.
- กลุ่มเกษตรกรโรงเรียนปศุสัตว์สอนคนสอนควาย. ภูมิปัญญาการคัดเลือกควายไทย(สัมภาษณ์). เกษตรกร
สมาชิกกลุ่มโรงเรียนปศุสัตว์สอนคนสอนควาย. ตำบลท่าไทร อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัด
อุบลราชธานี. 6 มีนาคม 2553.
- กลุ่มเกษตรกรเลี้ยงสัตว์กุดดินจี่(กลุ่มควาย). ภูมิปัญญาการคัดเลือกควายไทย(สัมภาษณ์). เกษตรกร
สมาชิกกลุ่มผู้เลี้ยงสัตว์กุดดินจี่ อำเภอนากลาง จังหวัดหนองบัวลำภู; 5 มีนาคม 2553.
- กลุ่มเกษตรกรเลี้ยงสัตว์เชียงราย(กลุ่มควาย). ภูมิปัญญาการคัดเลือกควายไทย(สัมภาษณ์). เกษตรกร
สมาชิก กลุ่มผู้เลี้ยงควายจังหวัดเชียงราย ; 5 มีนาคม 2553.
- กลุ่มเกษตรกรเลี้ยงสัตว์นาหว้า(กลุ่มควาย). ภูมิปัญญาการคัดเลือกควายไทย(สัมภาษณ์). เกษตรกร
สมาชิกกลุ่มผู้เลี้ยงสัตว์นาหว้า อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดขอนแก่น; 6 มีนาคม 2553.
- กลุ่มเกษตรกรเลี้ยงสัตว์บะฮี(กลุ่มควาย). ภูมิปัญญาการคัดเลือกควายไทย(สัมภาษณ์). เกษตรกรสมาชิก
กลุ่มผู้เลี้ยงสัตว์บะฮี อำเภอพรรณานิคม จังหวัดสกลนคร; 18 กุมภาพันธ์ 2553.

- กลุ่มเกษตรกรเลี้ยงสัตว์ลาดตะเคียน(กลุ่มควาย). ภูมิปัญญาการคัดเลือกควายไทย(สัมภาษณ์). เกษตรกรสมาชิกกลุ่มผู้เลี้ยงสัตว์ลาดตะเคียน อำเภอบินทร์บุรี จังหวัดปทุมธานี; 5 มีนาคม 2553.
- กลุ่มธนาคารโคกระบือเพื่อเกษตรกร ตามพระราชดำริ.ภูมิปัญญาการคัดเลือกควายไทย(สัมภาษณ์). เกษตรกรสมาชิกกลุ่มธนาคารโคกระบือเพื่อเกษตรกร ตามพระราชดำริ ตำบลนาซอ อำเภอนาวาส จังหวัดสกลนคร; 19 กุมภาพันธ์ 2553.
- กลุ่มธนาคารโคกระบือเพื่อเกษตรกร ตามพระราชดำริ.ภูมิปัญญาการคัดเลือกควายไทย(สัมภาษณ์). เกษตรกรสมาชิกกลุ่มธนาคารโคกระบือเพื่อเกษตรกร ตามพระราชดำริ ตำบลเชิงชุม อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดสกลนคร; 19 กุมภาพันธ์ 2553.
- กิตติ กุบแก้ว สุเทพ เหลาทอง และ กัมปัล แก้วมีศรี. 2547. การศึกษาปัญหา อุปสรรคและความต้องการความรู้ในการพัฒนาการผลิตกระบือของเกษตรกร ในจังหวัดขอนแก่น. วารสารวิชาการปศุสัตว์เขต 4; 8(18): 37-65.
- กิตติ กุบแก้ว. 2552. ค. ควาย ช่วยลดโลกร้อน. วารสารข่าวปศุสัตว์; 31(270): 4-9. คณะวิทยาการ. ภูมิปัญญาท้องถิ่นการคัดเลือกควายพันธุ์ดี(อภิปรายคณะ). วิทยาการภูมิปัญญาด้านควายไทย; 6 มีนาคม 2553.
- จรัญ จันทลักษณ์.2526. การพัฒนาปศุสัตว์เพื่อชนบท. สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. กรุงเทพฯ.
- จรัญ จันทลักษณ์.2527. ควายในระบบไร่นาไทย. ไทยวัฒนาพานิช. กรุงเทพฯ.
- จรัญ จันทลักษณ์.2544. แสนเสียดาย กระบือไทย ไปไหนหมด.ในฟ้าวิฤตกระบือไทย 23 พฤศจิกายน 2544 เนื่องในโอกาสครบรอบ 20 ปี ศูนย์สนเทศทางกระบือนานาชาติ สำนักหอสมุดมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.(เอกสารเย็บเล่ม) หน้า 4-8.
- จรัญ จันทลักษณ์. 2551. รางวัลชีวิต ชวนคิด ชวนค้น. สมาคมสัตวบาลแห่งประเทศไทย. กรุงเทพฯ.
- จารุวรรณ ธรรมวัตร.ม.ป.ป. คติชาวบ้านอีสาน. อักษรวัฒนา. กรุงเทพฯ.
- จินตนา อินทรมงคล(บรรณาธิการ). ม.ป.ป. ภูมิปัญญาไทยเกี่ยวกับควาย. กรมปศุสัตว์ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.
- จินตนา อินทรมงคล.2548. กระบือไทย เพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน. โครงการพัฒนานวัตกรรมภูมิปัญญาไทยด้านปศุสัตว์ กลุ่มวิจัยความหลากหลายทางชีวภาพด้านปศุสัตว์ กองบำรุงพันธุ์สัตว์ กรมปศุสัตว์ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย.
- จินตนา อินทรมงคล. 2552. ภูมิปัญญาไทยการจัดการเลี้ยงกระบือปลัก. กรมปศุสัตว์ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย. กรุงเทพฯ.
- ทศพร ศรีศักดิ์. 2549. รายงานการศึกษาส่วนบุคคล เรื่อง ควายไทย: สัตว์เศรษฐกิจชุมชนเพื่อการพึ่งตนเองอย่างยั่งยืน. วิทยาลัยนักบริหาร สถาบันพัฒนาข้าราชการพลเรือน สำนักงาน ก.พ. .
- ทศพร ศรีศักดิ์ และ กิตติ กุบแก้ว. 2551. โครงการรวมใจภักดีอนุรักษ์ควายไทย กลยุทธ์ขับเคลื่อนค...ควายเขานา. วารสารข่าวปศุสัตว์; 31(269): 4-8.

- นิกร สางห้วยไพรและคณะ. 2552. ลักษณะทั่วไปของควายไทยกับการตัดสินใจการประกวด. กองบำรุงพันธุ์สัตว์ กรมปศุสัตว์ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.
- บันทึกสยาม. 2544. โคลงโลกนิติ ฉบับถอดความร้อยแก้ว. ไพลินบุ๊คเน็ต จำกัด. กรุงเทพฯ.
- ประจักษ์ วงศ์อารีย์. 2544. ธรรมชาติกับวิถีชีวิตชุมชนอีสาน. สำนักศิลปวัฒนธรรม สถาบันราชภัฏอุบลราชธานี.
- ประภัสสร เตชะประเสริฐวิทยา ประสิทธิ์ รัตนชวานนท์ กิตติ กุบแก้ว และอนงค์นุช เทียนทอง. 2544. ความต้องการรับบริการส่งเสริมของเกษตรกร กลุ่มสาธิตการเลี้ยงกระบือในพื้นที่ปศุสัตว์เขต 4. ภาควิชาส่งเสริมการเกษตร คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- ประสพ บุรณมานัส. 2527. กระบือและการรักษา. ไทยวัฒนาพานิช จำกัด. กรุงเทพฯ.
- ประวัติศาสตร์ชาติไทย. ศึกษาประจักษ์ วีรชนผู้รักชาติ. (9 พฤษภาคม 2553). แหล่งสืบค้นข้อมูล : <http://www.bandhit.com/History/History.html>.
- ราชบัณฑิตยสถาน. 2538. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2525(พิมพ์ครั้งที่ 5). อักษรเจริญทัศน์ อจท. จำกัด. กรุงเทพฯ.
- เรื่องศักดิ์ ละทัยนิล. 2546. เครือข่ายคนรักกระบือ. ในเอกสารการประชุมสัมมนาผู้นำกลุ่มผู้เลี้ยงกระบือและผู้รับผิดชอบโครงการระดับจังหวัด “การอนุรักษ์และพัฒนาการเลี้ยงกระบืออย่างยั่งยืน” วันที่ 5-8 สิงหาคม 2546 สำนักจุฬารศาสตร์สัตวและสุขอนามัยที่ 4 (เอกสารเย็บเล่ม). หน้า 18-23.
- เรื่องศักดิ์ ละทัยนิล. 2549. ควายกับคน. โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด กรุงเทพฯ.
- เรื่องศักดิ์ ละทัยนิล. ภูมิปัญญาการคัดเลือกควายไทย(สัมภาษณ์). ข้าราชการบำนาญ อดีต ปศุสัตว์จังหวัดยโสธร บุรีรัมย์ และ จังหวัดมหาสารคาม อดีตที่ปรึกษาคณะกรรมการการเกษตรและสหกรณ์แห่งวุฒิสภา; 23 มิถุนายน 2553.
- ลินด์ซีย์ ฟาลวีย์. 2548. การเกษตรไทย อยู่ข้างอยู่น้ำข้ามสหัสวรรษ. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. กรุงเทพฯ.
- ยอดชาย ทองไทยนันท์. 2552. การปรับปรุงพันธุ์สัตว์เชิงปฏิบัติการ. กลุ่มพัฒนาวิชาการปศุสัตว์ และ กองบำรุงพันธุ์สัตว์ กรมปศุสัตว์ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.
- สมาคมสัตวบาลแห่งประเทศไทย. 2539. การพัฒนาปศุสัตว์ไทย จากกึ่งพุทธกาลถึงยุคโลกาภิวัตน์. สมาคมสัตวบาลแห่งประเทศไทย. กรุงเทพฯ.
- สำนักจุฬารศาสตร์สัตวและสุขอนามัยที่ 4. 2546. การอนุรักษ์และพัฒนาการเลี้ยงกระบืออย่างยั่งยืน. ส่วนศึกษาและพัฒนาการปศุสัตว์ สำนักจุฬารศาสตร์สัตวและสุขอนามัยที่ 4 (เอกสารเย็บเล่ม).
- สำนักหอสมุด. 2544. ฝ่าวิกฤติควายไทย. เนื่องในโอกาสครบรอบ 20 ปี ศูนย์สนเทศทางกระบือนานาชาติ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์(เอกสารเย็บเล่ม).

สุนทร น้าชม. เลี้ยงกระบือ ทำนา. เอกสารประกอบการสอนกลุ่มสาระการเรียนรู้การงานอาชีพและเทคโนโลยี โรงเรียนบ้านน้ำเที่ยงลานเตหนองเม็ก ตำบลอุ่มจาน อำเภอประจักษ์ศิลปาคม จังหวัดอุดรธานี.

สุภางค์ จันทวานิช. 2533. วิธีวิจัยเชิงคุณภาพ. สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. กรุงเทพฯ.

สุรัชย์ ชาศรีรัตน์. 2527. การผลิตโค-กระบือ. สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช. กรุงเทพฯ.

ชื่อและที่อยู่ของวิทยากรและเกษตรกร. ภูมิปัญญาการคัดเลือกควายไทย (สัมภาษณ์). วิทยากรและเกษตรกรที่มื่อองค์ความรู้และภูมิปัญญาการเลี้ยงควาย; 18 กุมภาพันธ์- 9 มิถุนายน 2553. ตามลำดับดังนี้

ที่	ชื่อ-สกุล	ที่อยู่	อำเภอ	จังหวัด
1	นายคำ ปริวิสัย	66 หมู่ที่ 7 บ้านใหม่พัฒนา ต.สร้างค้อ	ภูพาน	สกลนคร
2	นายเกษม มะแอ	45 หมู่ที่ 5 แขวงหนองจอก	เขตหนองจอก	กรุงเทพฯ.
3	นายเสมียน หมาชัย	39 หมู่ที่ 6 ต.บ้านโปร่ง	ศรีธาตุ	อุดรธานี
4	พ.ต.ท.เอนก เตาสุภาพ	45/392 หมู่บ้านศรีนครพัฒนา ซอยนาวมินทร์ 24 แขวงบึงกุ่ม	เขตบึงกุ่ม	กรุงเทพฯ.
5	นายเทพชาย บุญล้อม	27 ถนนราชมนตรี ต.พิบูล	พิบูลมังสาหาร	อุบลราชธานี
6	นายสุพรชัย ฟารี	ศูนย์วิจัยและบำรุงพันธุ์สัตว์ สุรินทร์	เมือง	สุรินทร์
7	นายล้วน กุลแก้ว	122 หมู่ที่ 10 ต.ดงยาง	นาตุ่น	มหาสารคาม
8	นายจำปา พายเมืองสูง	72 หมู่ที่ 5 ต.ปะฮี	พรรณานิคม	สกลนคร
9	นายเลือ สุกดั่ง	44/2 หมู่ที่ 2 ต.นาม่อง	กุดบาก	สกลนคร
10	นายหลอย ถึงคำภู	103 หมู่ที่ 1 ต.นาม่อง	กุดบาก	สกลนคร
11	นายบุญนำ อาญาสุนย์	17 หมู่ที่ 1 ต.นาม่อง	กุดบาก	สกลนคร
12	นายอุทัย สมควร	6 หมู่ที่ 10 ต.ปะฮี	พรรณานิคม	สกลนคร
13	นายณรงค์ เกื้อทาน	2 หมู่ที่ 8 ต.ปะฮี	พรรณานิคม	สกลนคร
14	นายทองจันทร์ เกื้อทาน	90 หมู่ที่ 8 ต.ปะฮี	พรรณานิคม	สกลนคร
15	นายอ่อนสา เกื้อทาน	58 หมู่ที่ 8 ต.ปะฮี	พรรณานิคม	สกลนคร
16	นายแสน เกื้อทาน	89 หมู่ที่ 8 ต.ปะฮี	พรรณานิคม	สกลนคร
17	นายเจริญ อบเชย	160 หมู่ที่ 5 ต.ปะฮี	พรรณานิคม	สกลนคร
18	นายรัช เกตุงาม	28 หมู่ที่ 10 ต.ปะฮี	พรรณานิคม	สกลนคร
19	นายบง โทหัก	50 หมู่ที่ 3 ต.ปะฮี	พรรณานิคม	สกลนคร
20	นายเตียง อุษาพรหม	20 หมู่ที่ 6 ต.เชิงชุม	พรรณานิคม	สกลนคร
21	นายประยงค์ อุษาพรหม	34 หมู่ที่ 6 ต.เชิงชุม	พรรณานิคม	สกลนคร

ที่	ชื่อ-สกุล	ที่อยู่	อำเภอ	จังหวัด
22	นายวิชัย ศรีลาราช	24 หมู่ที่ 6 ต.เชิงชุม	พรรณานิคม	สกลนคร
23	นายฉลอง บุรุษภาพ	48 หมู่ที่ 10 ต.ลาดตะเคียน	กบินทร์บุรี	ปราจีนบุรี
24	นายฉัตร โพธิ์วงษ์ศรี	20 หมู่ที่ 10 ต.ลาดตะเคียน	กบินทร์บุรี	ปราจีนบุรี
25	นายสังเวียน เตชะบุญ	32/2 หมู่ที่ 10 ต.ลาดตะเคียน	กบินทร์บุรี	ปราจีนบุรี
26	นายอ้าย สายมงคล	97 หมู่ที่ 12 ต.ห้วยซ้อ	เขียงของ	เขียงราย
27	นายปัญญา กองพีระ	8/2 หมู่ที่ 21 ต.ห้วยซ้อ	เขียงของ	เขียงราย
28	นายวรรณ คำเรือง	46 หมู่ที่ 21 ต.ห้วยซ้อ	เขียงของ	เขียงราย
29	นายอินทร์เหรียญ มั่งส่าง	101 หมู่ที่ 21 ต.ห้วยซ้อ	เขียงของ	เขียงราย
30	นายพณา ดอนลาว	218 หมู่ที่ 15 ต.แม่ข้าวต้ม	เมือง	เขียงราย
31	นายอ้าย อุดมะ	83 หมู่ที่ 15 ต.แม่ข้าวต้ม	เมือง	เขียงราย
32	นายสมิงศักดิ์ แดงฟู	281 หมู่ที่ 15 ต.แม่ข้าวต้ม	เมือง	เขียงราย
33	นายบุญเลื่อน กันธิมูล	38 หมู่ที่ 15 ต.แม่ข้าวต้ม	เมือง	เขียงราย
34	นายศรีล้วน หัตถะผาสุ	76 หมู่ที่ 9 ต.บ้านดู่	เมือง	เขียงราย
35	นายทวี ดอนแสนเทพ	57 หมู่ที่ 17 ต.ดอนศิลา	เวียงชัย	เขียงราย
36	นายสมเดช ปินตาเครือ	76/1 หมู่ที่ 3 ต.โยนก	เขียงแสน	เขียงราย
37	นายวิไล พูนเพิ่ม	18 หมู่ที่ 5 ต.ท่าไผ่	เขื่องใน	อุบลราชธานี
38	นายสมาน พันธุ์ศิริ	76 หมู่ที่ 5 ต.ท่าไผ่	เขื่องใน	อุบลราชธานี
39	นายคำใหม่ หีบแก้ว	13 หมู่ที่ 5 ต.ท่าไผ่	เขื่องใน	อุบลราชธานี
40	นายโอภาส หีบแก้ว	12 หมู่ที่ 5 ต.ท่าไผ่	เขื่องใน	อุบลราชธานี
41	นายสมพงษ์ สุขพันธ์	109 หมู่ที่ 5	เขื่องใน	อุบลราชธานี
42	นายโท ประเสริฐศรี	161 หมู่ที่ 10 ต.ท่าไผ่	เขื่องใน	อุบลราชธานี
43	นายวัง สองศรี	10/4 หมู่ที่ 1 ต.ค้อทอง	เขื่องใน	อุบลราชธานี
44	นายทองสันต์ คุณาพันธ์	64/1 หมู่ที่ 9 ต.ค้อทอง	เขื่องใน	อุบลราชธานี
45	นายพู ธีญารักษ์	265/1 หมู่ที่ 2 ต.ท่าลี่	ท่าลี่	เลย
46	นายสิงห์ กมลคร	96 หมู่ที่ 10 ต.นาหว้า	ภูเวียง	ขอนแก่น
47	นายบุญชู นาสวรรณ	18/1 หมู่ที่ 10 ต.นาหว้า	ภูเวียง	ขอนแก่น

ที่	ชื่อ-สกุล	ที่อยู่	อำเภอ	จังหวัด
48	นายทองแดง อุทัยอาจ	118 หมู่ที่ 10 ต.นาหว้า	ภูเวียง	ขอนแก่น
49	นายพันธุ์ เชื้อสวาท	90/2 หมู่ที่ 10 ต.นาหว้า	ภูเวียง	ขอนแก่น
50	นายบัวลม นาสมโกชน์	47 หมู่ที่ 10 ต.นาหว้า	ภูเวียง	ขอนแก่น
51	นายจันทร์ ปัดอาสา	147 หมู่ที่ 1 ต.ดอนช้าง	เมือง	ขอนแก่น
52	นายประจิตร ลิปาน	3 หมู่ที่ 2 ต.ดอนช้าง	เมือง	ขอนแก่น
53	นายสุรัชย์ แสนสมบัติ	71 หมู่ที่ 5 ต.สวาท	เมือง	ขอนแก่น
54	นายแก่นจันทร์ ชาระ	64 หมู่ที่ 5 ต.กุดดินจี่	นากลาง	หนองบัวลำภู
55	นายขุน คำนนท์	206 หมู่ที่ 5 ต.กุดดินจี่	นากลาง	หนองบัวลำภู
56	นายบาง ทินเกตุ	11/1 หมู่ที่ 5 ต.กุดดินจี่	นากลาง	หนองบัวลำภู
57	นายเหลือ เมืองทอง	205 หมู่ที่ 2 ต.เวียงเหนือ	กันทรลักษณ์	ศรีสะเกษ
58	นายคล้าย คงตุก	244/1 หมู่ที่ 7 ต.ควนชุม	ร้อนพิบูลย์	นครศรีธรรมราช
59	นายบุญย้ง สิงห์คำ	98 หมู่ที่ 1 ต.ควนชุม	ร้อนพิบูลย์	นครศรีธรรมราช
60	นายสงบ ชัยกิจ	86 หมู่ที่ 7 ต.ควนชุม	ร้อนพิบูลย์	นครศรีธรรมราช
61	นายเอกลักษณ์ คงตุก	385 หมู่ที่ 7 ต.ควนชุม	ร้อนพิบูลย์	นครศรีธรรมราช
62	นายสวาท ทองคำ	318/6 หมู่ที่ 2 ต.ควนชุม	ร้อนพิบูลย์	นครศรีธรรมราช
63	นายมาตย์ มิ่งขวัญ	27 หมู่ที่ 2 ต.นาเซ	บ้านแพน	นครพนม
64	นายหาญณรงค์ วรรณ	30/21 หมู่ที่ 1 ต.ท่าบ่อสงคราม	ศรีสงคราม	นครพนม
65	นายสีหา ผ่านกาบิน	187 หมู่ที่ 1 ต.ท่าบ่อสงคราม	ศรีสงคราม	นครพนม
66	นายบุญโถม ทองดินนอก	74 หมู่ที่ 4 ต.หนองแจ้งใหญ่	บัวใหญ่	นครราชสีมา
67	นายคำภู นันทะวงศ์	7/2 หมู่ที่ 9 ต.แหลมรัง	บึงนาราง	พิจิตร
68	นายประเทือง ไบปกทอง	72 หมู่ที่ 1 ต.หนองพระ	วังทรายพูน	พิจิตร
69	นายพร จอมใจ	5/1 หมู่ที่ 3 ต.ท่าขมิ้น	โพทะเล	พิจิตร
70	นายออด แซ่มพุทธา	438 ต.เขาเพิ่ม	บ้านนา	นครนายก
71	นายบาน สิงหา	168 หมู่ที่ 13 ต.สระใคร	สระใคร	หนองคาย
72	นายปรีชา บุญผาสัง	337 หมู่ที่ 6 ต.สระใคร	สระใคร	หนองคาย
73	นายเพ็ญพญา คงเพชร	9809 หมู่ที่ 10 ต.บ่อแร่	วัดสังข์	ชัยนาท

ที่	ชื่อ-สกุล	ที่อยู่	อำเภอ	จังหวัด
74	นายแหมม ชวงหนองเพียร	140 หมู่ที่ 1 ต.บางงาม	ศรีประจันต์	สุพรรณบุรี
75	นางจำรัส ชมชื่น	105 หมู่ที่ 10 ต.ทะเลบก	ดอนเจดีย์	สุพรรณบุรี
76	นายเพิ่มสุข ขาวดี	51 หมู่ที่ 4 ต.นอกเมือง	เมือง	สุรินทร์
77	นายสมบัติ มะลิซ้อน	199 หมู่ที่ 12 ต.ทมอ	ปราสาท	สุรินทร์
78	นายทองใบ แก้ววัน	19 หมู่ที่ 2 ต.โคกตะเคียน	กาบเชิง	สุรินทร์

ภาคผนวก ก

ปราชญ์เรื่องควาย ร่วมเสวนา

เรื่อง “ภูมิปัญญาท้องถิ่นการคัดเลือกควายพันธุ์ดี”

ในงานกระบือและโคเนื้อแห่งชาติ ครั้งที่ 16

วันที่ 6 มีนาคม 2553 ณ ศูนย์วิจัยและบำรุงพันธุ์สัตว์นครราชสีมา

อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา

นายคำ ปรีวิลัย

บ้านเลขที่ 66 หมู่ที่ 7 บ้านใหม่พัฒนา
ตำบลสร้างค้อ อำเภอภูพาน จังหวัดสกลนคร

นายเกษม มะแอ

เลขที่ 45 หมู่ที่ 5 แขวงหนองจอก
เขตหนองจอก กทม.

นายเสมียน หมายชัย

39 หมู่ที่ 6 ตำบลบ้านโป่ง
อำเภอศรีธาตุ จังหวัดอุดรธานี

พ.ต.ท.เอนก เตาสูปภาพ

45/392 หมู่บ้านศรีนครพัฒนา ซอยนวมินทร์ 24
แขวงบึงกุ่ม เขตบึงกุ่ม กทม.

นายเทพชาย บุญล้อม
 เลขที่ 27 ถนนราชมนตรี ตำบลพิบูล
 อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี

นายสุพรัชย์ ฟารี
 ผู้อำนวยการศูนย์วิจัยและบำรุงพันธุ์สัตว์สุรินทร์
 อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์

ภาพกิจกรรมการเสวนาเรื่อง

“ภูมิปัญญาท้องถิ่นการคัดเลือกควายพันธุ์ดี”

ในงานกระบือและโคเนื้อแห่งชาติ ครั้งที่ 16 วันที่ 6 มีนาคม 2553
 ณ ศูนย์วิจัยและบำรุงพันธุ์สัตว์นครราชสีมา อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา

รองอธิบดีกรมปศุสัตว์ น.สพ.ธนิตย์ เอนกวิทย์
 กล่าวเปิดการเสวนา

พชช.จินตนา อินทมงคล กล่าวรายงาน

ปราชญ์ชาวบ้านร่วมแสดงความคิดเห็น

คณะวิทยากร และผู้ร่วมเสวนา

ผู้เข้าร่วมฟังการเสวนา

ภาคผนวก ข

ภาพปราชญ์ชาวบ้านและเกษตรกรผู้เลี้ยงควาย ผู้ถ่ายทอดภูมิปัญญาการคัดเลือกควายไทย

นายคำ ปรีวิสัย
อ.ภูพาน จ.สกลนคร

นายล้วน กุลแก้ว
อ.นาตุ่น จ.มหาสารคาม

นายบุญเลิศ ผายเมืองสูง
อ.พรรณานิคม
จ.สกลนคร

นายเสื่อ สุธงตัง
อ.กุตบาก จ.สกลนคร

นายหลอย ถึงคำภู
อ.กุตบาก จ.สกลนคร

นายฉลอง บุรุษภาพ
อ.กบินทร์บุรี
จ.ปราจีนบุรี

นายฉัตร โพธิ์วงษ์ศรี
อ.กบินทร์บุรี
จ.ปราจีนบุรี

นายสังเวียน เตชะบุญ
อ.กบินทร์บุรี
จ.ปราจีนบุรี

นายไย สายมงคล
อ.เขียงทอง จ.เขียงราย

นายพณา ดอนลาว
อ.เมือง จ.เขียงราย

นายปัญญา กองพีระ
อ.เขียงทอง จ.เขียงราย

นายไย อุดมะ
อ.เมือง จ.เขียงราย

นายวรรณ คำเรือง
อ.เชียงของ จ.เชียงราย

นายอินทรีย์ มั่งส่าง
อ.เชียงของ จ.เชียงราย

นายสมิงศักดิ์ แดงฟู
อ.เมือง จ.เชียงราย

นายบุญเลื่อน กันธิมูล
อ.เมือง จ.เชียงราย

นายศรีล่วน ทัดผาสู
อ.เมือง จ.เชียงราย

นายทวี ดอนแสนเทพ
อ.เวียงชัย จ.เชียงราย

นายสมเดช ปินตาเครือ
อ.เชียงแสน จ.เชียงราย

นายวิไล พูนเพิ่ม
อ.เชียงใน
จ.อุบลราชธานี

นายสมาน พันธุ์ศิริ
อ.เชียงใน
จ.อุบลราชธานี

นายคำใหม่ หีบแก้ว
อ.เชียงใน
จ.อุบลราชธานี

นายโอภาส หีบแก้ว
อ.เชียงใน
จ.อุบลราชธานี

นายสมพงษ์ สุขพันธ์
อ.เชียงใน
จ.อุบลราชธานี

นายโท ประเสริฐศรี
อ.เชียงใน
จ.อุบลราชธานี

นายวัง สองศรี
อ.เชียงใน
จ.อุบลราชธานี

นายฟู ชาญรักษ์
อ.ท่าลี่ จ.เลย

นายสิงห์ กมลคร
อ.ภูเวียง จ.ขอนแก่น

นายบุญชู นาสวรรณ
อ.ภูเวียง จ.ขอนแก่น

นายพันธุ์ เชื้อสาวะถี
อ.ภูเวียง จ.ขอนแก่น

นายบัวลม นาสมโภชน์
อ.ภูเวียง จ.ขอนแก่น

นายจันท์ ปัดอาสา
อ.เมือง จ.ขอนแก่น

นายประจิตร ลิปาน
อ.เมือง จ.ขอนแก่น

นายแก่นจันทน์ ชาระ
อ.นากลาง
จ.หนองบัวลำภู

นายชุน คำนันท
อ.นากลาง
จ.หนองบัวลำภู

นายบาง ทินเกต
อ.นากลาง
จ.หนองบัวลำภู

นายเหลื่อ เมืองทอง
อ.กันทรลักษณ์
จ.ศรีสะเกษ

นายคล้าย คงตุก
อ.ร่อนพิบูลย์
จ.นครศรีธรรมราช

นายบุญยิ่ง สิงห์คำ
อ.ร่อนพิบูลย์
จ.นครศรีธรรมราช

นายสงบ ชัยกิจ
อ.ร่อนพิบูลย์
จ.นครศรีธรรมราช

นายเอกลักษณ์ คงตุก
อ.ร่อนพิบูลย์
จ.นครศรีธรรมราช

นายสวาท ทองคำ
อ.ร่อนพิบูลย์
จ.นครศรีธรรมราช

นายสมบัติ มะลิซ้อน
อ.ปราสาท จ.สุรินทร์

นายมาตย์ มิ่งขวัญ
อ.บ้านแพง จ.นครพนม

นายทองใบ แก้ววัน
อ.กาบเชิง จ.สุรินทร์

นายเพิ่มสุข ขาวดี
อ.เมือง จ.สุรินทร์

กลุ่มเกษตรกรเลี้ยงสัตว์บะฮี (กลุ่มควาย)
ตำบลบะฮี อำเภอพรหมนิคม
จังหวัดสกลนคร (วันที่ 18 กุมภาพันธ์ 2553)

กลุ่มโครงการธนาคารโค-กระบือ เพื่อเกษตรกร
ตามพระราชดำริ ตำบลนาซอ
อำเภอวานรนิวาส จังหวัดสกลนคร
(วันที่ 19 กุมภาพันธ์ 2553)

กลุ่มโครงการธนาคารโค-กระบือ เพื่อเกษตรกร
ตามพระราชดำริ บ้านโนนพอก
ต.เชิงชุม อ.พรหมนิคม จังหวัดสกลนคร
(วันที่ 19 กุมภาพันธ์ 2553)

กลุ่มเกษตรกรเลี้ยงสัตว์ลาดตะเคียน
ต.ลาดตะเคียน อ.กบินทร์บุรี จ.ปราจีนบุรี
(วันที่ 5 มีนาคม 2553)

กลุ่มเกษตรกรผู้เลี้ยงควาย อำเภอเมือง และอำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย

ภาคผนวก ก

สัตว์ลักษณะ

ดูวัวควายท่านให้	ดูหาง
ถือว่าเป็นแนวทาง	บ่งชี้
หาคู่พึงดูนาง	ถึงแม่
ยิ่งในยุคก่อนนี้	สืบค้นถึงยาย
บทสรุปอัตลักษณ์นั้น	บรรพชน
สังเกตหาเหตุผล	เวียนซ้ำ
สถิติชัดเจนจน	เชื่อได้
จึงถ่ายทอดบอกย่า	สู่ชั้นลูกหลาน
เป็นภูมิปัญญาแท้	แต่ไหน
ตามชนบททั่วไป	รับรู้
ปัจจุบันเลือนห่างไกล	ลืมหมด
จึงควรช่วยกันกู้	ฝึกฟื้นคืนมา
วัวควายสัตว์คู่บ้าน	คู่เมือง
ลักษณะดีผลรุ่งเรือง	ทั่วถ้วน
หากไม่ดีทำขุนเคือง	ในจิต
เป็นอัปลักษณ์ล้วน	เรื่องร้ายรังควาญ
การหาวัวควายเลี้ยง	ปัจจุบัน
วัตถุประสงค์สำคัญ	หลายชั้น
ควรเลือกลักษณะอัน	ดีเด่น
ตอบสนองจุดหมายนั้น	รอบด้านจึงดี
การดู “สัตว์ลักษณะ” นั้น	จงจินตน์
ถือเป็นศาสตร์แลศิลป์	ขนานช้าง
ฝึกฝนจนเคยชิน	จึงเก่ง
เลือกดีช่วยเสริมสร้าง	เลือกร้ายกาลกิณี

บทประพันธ์ประเภทโคลงสี่สุภาพ
โดย เรื่องศักดิ์ ละทัยนิล ชำราชการบ้านาญ
(อดีต ปศุสัตว์จังหวัดยโสธร/บุรีรัมย์/มหาสารคาม อดีตที่ปรึกษาคณะกรรมาธิการเกษตรและสหกรณ์แห่งวุฒิสภา)
บทประพันธ์นี้มอบให้ นายกิตติ กุบแก้ว /23 มิถุนายน 2553

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด
โทร. 0 2525 4807-9 โทรสาร 0 2525 4855

ประวัติผู้เขียน

ชื่อ นายกิตติ กุบแก้ว

ตำแหน่ง นักวิชาการสัตวบาลชำนาญการพิเศษ รักษาการในตำแหน่ง
ผู้เชี่ยวชาญด้านพัฒนาพันธุ์กระบือ กรมปศุสัตว์

สถานที่ทำงาน สำนักสัตวศาสตร์สัตว์และสุขอนามัยที่ 4 กรมปศุสัตว์ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์
ตำบลท่าพระ อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น 40260

การศึกษา

- มัธยมศึกษาปีที่ 5 โรงเรียนเบ็ญจะมะมหาราช จังหวัดอุบลราชธานี
- วท.บ. เกษตรศาสตร์ สาขาสัตวศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น ปี 2529
- วท.ม. เกษตรศาสตร์ สาขาส่งเสริมการเกษตร มหาวิทยาลัยขอนแก่น ปี 2544

ประสบการณ์

- นักวิชาการสัตวบาลประจำจังหวัดเพชรบูรณ์ มหาสารคาม และขอนแก่น
- นักวิชาการสัตวบาลประจำศูนย์วิจัยและถ่ายทอดเทคโนโลยีมหาสารคาม
- นักวิชาการสัตวบาล ประจำส่วนศึกษาและพัฒนาการปศุสัตว์ สำนักสัตวศาสตร์
สัตว์และสุขอนามัยที่ 4 อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น
- มีผลงานการศึกษาทางวิชาการ การศึกษาวิจัย บทความทางวิชาการและการนำเสนอ
ผลงานที่เป็นงานปกติของกรมปศุสัตว์และร่วมกับสถาบันการศึกษา 20 เรื่อง
- มีส่วนร่วมและเป็นคณะทำงานในการจัดงานกระบือแห่งชาติอย่างต่อเนื่อง และ
เป็นประธานคณะทำงานฝ่ายแข่งขันภูมิปัญญาไทย ชุมเกษตรกร ในงานกระบือ
และโคเนื้อแห่งชาติ ปี 2550- 2553
- มีความชำนาญเป็นพิเศษด้านภูมิปัญญาไทยที่เกี่ยวกับการเลี้ยงควาย โคเนื้อ
ไก่พื้นเมือง เกษตรอินทรีย์ด้านปศุสัตว์ และมีความถนัดด้านการส่งเสริมการ
เลี้ยงสัตว์ ได้แก่ ควาย โคเนื้อ ไก่พื้นเมือง

ผลงานที่ภาคภูมิใจ การมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์และพัฒนาควายไทยมาโดยตลอด เป็นคณะผู้รวบรวม
หนังสือ การฝึกคนและฝึกควายไถนา ชุดภูมิปัญญาไทยเกี่ยวกับควาย เป็นคณะทำงานจัดทำหลักสูตร
การสอนคนสอนควาย เป็นคณะทำงานผลิตบทเพลงที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์และพัฒนาควายชุด “วิถี
ควายไทย” และเป็นผู้คิดกติกาและรูปแบบการแข่งขันภูมิปัญญา “การแข่งขันควายไถนา” เป็นคนแรก
และมีส่วนร่วมในการกำหนดกติกาการแข่งขันภูมิปัญญาไทยในงานกระบือและโคเนื้อแห่งชาติ

